

М. СТЕПНЯК

Іван Франко та Б. Прус

(Ще до історії „Boa Constrictor'a“)

Чим пояснюються такі радикальні зміни тексту „Boa Constrictor'a“, що ми їх розібрали в попередній статті¹⁾. Звичайно, як на найголовнішу причину цих змін треба вказувати на зміну Франкової ідеології: 1907-го року Франко був уже не той, що 1884-го: юнацьку гарячість змінили, з одного боку, більша широкість та об'єктивність погляду, з другого, більша байдужість до соціальних питань. Але ця найголовніша причина не є єдина. Бо не всі з наведених змін у повісті „Boa Constrictor“ можна пояснити однією тільки зміною авторської ідеології. Помимо змін в ідеології Франка, помимо того, що Франкові 1907-го р. багато в творі Франка-юнака могло здатися наївним, могли бути й суто-літературні причини змін у повісті „Boa Constrictor“, тоб-то вплив якогось літературного твору (чи кількох творів). Шукати такого твору слід саме серед тих, що побачили світ після першої редакції „Boa Constrictor“ (с.-т. після 1878-го р.), але раніш третьої (с.-т. раніш 1907-го р.); тут погляд дослідника зупиняється на соціальній повісті Болеслава Пруса „Powtęszają się fala“. Скажемо декілька слів про цього письменника, мало відомого українському читачеві.

Болеслав Прус (Олександр Глованкі 1847 — 1912), є один із найпопулярніших у Польщі письменників. Його вкупі з Ожешковом та Конопницькою, звичайно, приділяють до народників; початок його діяльності міцно зв'язаний з т.-зв. „варшавським позитивізмом“. Це був громадський рух, що виник після 1863-го року; його ознаками були: в галузі політики відмова від збройної боротьби проти російського уряду, від мрій про великодержавну Польщу та взагалі від національної романтики та шляхетських традицій попередніх років; в галузі економіки — дбання про економічний розвиток країни на базі капіталістичного господарства (бо тільки через збільшення економічної сили країни можна домогтися її національного відродження — так гадали варшавські позитивісти, зневірившись у методах збройного повстання) та нешадна боротьба (звичайно, шляхом конкуренції з чужоземним капіталом, найпаче німецьким; в галузі філософії — матеріялістичний світогляд, близький до світогляду російських „нігілістів“, нарешті в галузі мистецтва — вимоги від нього „общественного служения“ та реалізму. Як ми бачимо, погляди „варшавського капіталізму“ були націоналістичні (хоч і одмінні від націоналізму попереднього покоління) й досить далекі від соціалізму; це була особлива форма лівобуржуазного радикалізму, викликана специфічним становищем Польщі після подій 1863-го року. Але Прус не довго тримався в рамках цього „позитивізму“; з одного боку, його політичні погляди

¹⁾ Дав. „Ч. П.“ № 11, за 1928 р.

еволюціонували праворуч, він став консервативніший, з другого — в соціальному відношенні, в ставленні до робітничого питання він на багато переріс „позитивістів“. Змінилися швидко й філософічні погляди письменника: він став ідеалістом, прихильним до метафізики (яку польський критик Фельдман не зовсім влучно характеризує, як містицизм) християнином; в його оповіданнях представники духовництва дуже часто — позитивні постаті. Дехто каже про клерикалізм Пруса, але на це не можна пристати, бо войовничого католицизму зовсім не відчувається в Пруса. Така це була своєрідна фігура, в якій примирилося те, що звичайно воює одне з одним. Певна річ, ніяк не можна порівнювати літературне значення Пруса — визначного таланта, але не світового генія — з таким значенням Достоевського; але є щось спільне в громадській позиції цих двох письменників. Як і Достоевський, Прус бачив у християнстві велику й позитивну силу, яка, мовляв, звільнить людство від морального й від соціального зла. З цієї головної схожості виникали й інші: як Достоевський, Прус негативно ставився до сучасного йому соціалістичного руху (хоч і не так гостро), — як Достоевський, часто ставав на оборону „унижених і оскорблених“. Ім він присвятив багато своїх сторінок, але кращий з його соціальних творів — повість „Powstające fala“ яку ми зараз коротко і розглянемо.

Повість „Powstające fala“ (тоб-то „Зворотна хвиля“) написано 1880 р., вперше видано 1881-го¹⁾. Як художнє, так і соціальне значення книжки оцінювали численні її критики польські (Хмельовський й Фельдман), російські (Яцимирський й Козловський) та німецькі (Брюкнер) дуже різно, особливо художнє. Значна частина критиків відзначає художню неудовершеність твору, що належить ще молодому Прусові, в такому дусі висловлюються: Фельдман, який взагалі ставить Пруса дуже високо, Брюкнер, Козловський, які теж ставляться до художньої творчості Пруса цілком позитивно. На іншій позиції стоять Яцимирський та найпаче Хмельовський, який надзвичайно високо оцінює художню вартість повісти. За браком місця не наводимо цих тверджень; взагалі, художнє обличчя Пруса об'єктивно ще не з'ясовано як слід: він сам категорично вважав себе за реаліста, за реаліста ж його вважали й його сучасники — мало того, за одного з фундаторів польського реалізму, а пізніше покоління, в особі Ігн. Матушевського, навпаки, високо цінило Пруса за фантастичність, ірреальність його стилю. Більше суголосности в оцінці соціального значення повісти. Тут майже всі критики й дослідники приписують Прусові надзвичайно важливу заслугу: за їхніми твердженнями він перший у Польщі не тільки торкнувся в художньому творі стосунків між працею та капіталом, але й показав існування конфлікту поміж ними. Фельдман („Literatura współczesna polska“) просто каже: „1880-го року, коли гармонію між працею та капіталом заперечувала у нас (с-т. в Польщі. М. С.) тільки жменька еретиків, Прусове серце відкрило в тих стосунках болісну рану й озвалося критикою, протестом, загрозою“. Приблизно про те ж свідчить і Хмельовський (стаття в XXV-ому томі „Wielkiej Encyklopedyi Powszechnej Polskiej“) „В „Powstającej falie“ ударив Гловацький у великий дзвін пекучої громадської справи, розглянувши стосунки між

¹⁾ Автор російської статті про Пруса в „Русском Богатстве“ (1912, № 6), Л. Козловський наводить іншу дату — 1876 р. Але всі польські джерела, яким більш можна вірити, категорично спростовують цю дату. (Стаття Козловського „Волеслав Прус“ була надрукована як некролог, з приводу смерті письменника).

роботодавцями й фабричними робітниками. Експлоатація з одного боку, безпорадність, відсутність свідомості й організації з другого — ось найкоротше формулювання цих стосунків“. Не в такій категоричній формі, але все ж таки стверджують таку характеристику й інші автори, і тільки Л Козловський несподівано приходить до діаметрально-протилежних висновків: „Прус завжди вірив у солідарність між підприємцями та робітниками“. Треба гадати, що й тут, як і в питанні про рік написання повісти, польським критикам можна вірити принаймні що-до фактичного боку справи й вважати Пруса за одного із піонерів постанови робітничого питання в Польщі. Але слід нам і самим розглянути соціальний зміст повісти, тим паче, що жоден зі згаданих критиків не оперував марксистським методом, хоч Козловський і слабував на прихильність до марксистської фразеології.

„Powrascajasa fala“, як і „Boa Constrictor“ не є оповідання про робітників чи робітника; це — драма капіталіста. Суб'єктивно автора цікавить проблема відплати, свого роду Карми, „хвилі, яка вертається“, хвилі соціальної неправди. Носій і пророк ідей автора — пастор Беме фігура така ж комічна, як і симпатична — пастор, а не робітник, не політичний діяч, не соціальний реформатор; пастора протиставляє автор хижаків Адлерові. А коли милосердний пастор — моральний програм Пруса, то економічний — робітник-куркульок, хазяйчик, який, маючи пристойне технічне знання і не аби які здібності винахідця-механика, складає гроші, склав їх уже 1500 карбованців і мріє тільки про те, щоб відкрити власну майстерню: для того він працює мало не цілісіньку добу, хоч це й погано відбивається на заробітній платі інших робітників: „Працуйте, як Гославський, то вам і вистачить“ — каже Адлер робітникам на їхні скарги про мізерність заробітної платні. Що правда, той самий Гославський, відповідаючи на закид товаришів, каже, що сам він експлуатувати робітників не буде: „Я не хочу користуватися з чужої кривди, не дам свого, але не заберу чужого“. Що правда, Гославський так і не добивається здійснення своєї мрії, бо, перевтомлений, падає жертвою нещасного випадку. Та все ж таки можна бачити, що тенденції та надії авторові — далеко не соціалістичні. Але, щоб мати змогу остаточно судити про авторovu ідеологію, розглянемо коротко зміст повісти. Фабрикант — мільйонер Готліб Адлер має єдиного сина — об'єкт єдиного свого людяного почуття, яке доходить проте до пристрасти. Син за кордоном наробив боргів — п'ятдесят дев'ять тисяч: гроші повинна заплатити фабрика Адлера. Готліб заводить на фабриці „ощадність“. Робітникам зменшують заробітню платню, вводять погано-оплачувану позачергову роботу, навіть одурюють їх; за кожне пошкодження роблять одбаву й часто утворюють фікцію пошкоджень. При запровадженні економії звільнено доктора й фельдшера. Гославський, який працює на фабриці Адлера та наближається вже до здійснення своєї мрії про майстерню, особливо навантажений позачерговою роботою; брати її його примушує вже складений ним контракт з поміщиком на приміщення для майстерні. Надміру перевтомлений, він упав непритомний над варстатом, і йому одірвало руку. А як на фабриці не було лікарської допомоги, і лікар з'явився аж через пів-добу, покалічений умер від згуби крови. Смерть Гославського зворушила суспільство, що досі ніяк не реагувало на визиск робітників Адлером; громадська совість повітового міста — суддя Запора не подав руки молодому Адлерові, який приїхав з-за кордону й продовжував гульні; юнак викликав суддю

на дуель і сам у ній загинув. Фабрикант, для якого син був єдиною втіхою й внутрішнім виправданням його діяльності, збожеволів, в нападі божевілля підпалив свою фабрику й сам загинув під її руїнами. „Fala krzywdy wrośiła“ — хвиля кривди повернулася — так закінчено повість. Композиція повісти — ні в якому разі не довільна; кожний наступний етап розгортання сюжету логічно залежить від попереднього. Гульні сина й гайнування батьківських грошей витікають з поганого виховання й потурання всім його примхам (про що часто згадується в повісті вустами пастора), „ощадність“ мотивовано потребою повернути гроші кредиторам, а також бажанням Адлера спекатися фабрики: старий мріє подорожувати з сином і милуватися з його гульні. Бажання це він висловлює пасторові ще до запровадження „ощадности“, і воно теж мотивоване. Фабрикант, який за молодого віку був простим робітником і людиною залізного здоров'я, велетенської організації та мовчазного інтелекту, шалено працював у ті роки та ще шаленіш гуляв. „Був то потужний організм, в якому грали тільки м'язи й нерви, а душа спала. Адлер читати не любив, мистецтва не розумів, співати навіть не вмів. Він потребував тільки вжитку для накопичених звірячих сил, і робив це, не додержуючись жодних меж, ані міри. З людських почувань панувало в нім одне тільки: він заздрив багатим“, бо багатство могло забезпечити можливість найрізноманітніших сильних відчужень. Випадково збагатівши (див. далі), він почав складати гроші, щоб, здобувши потрібну кількість їх, шукати таких відчужень, вже озброївшись для того капіталом. Але з упливом часу пристрасі в ньому згасали, збирання грошей з засобу перетворилося на мету. Та коли в нього родився син і вкупі з тим пристрасна батьківська любов, він вирішив, що син здійснить його програму: „Він буде вживати (гроші), а я буду дивитись (на нього) цілими днями“. На початку повісти ми бачимо фабриканта близького до здійснення цього ідеалу, що знов віддалився, проте, через марнотратство сина. Отже, „економію“ мотивовано в повній мірі. В такій же мірі мотивовано смерть Гославського; вона — не випадкова, її визначили: по-перше, загальне перевантаження всіх робітників, викликане Адлеровим бажанням покрити борги й спекатися фабрики; по-друге, добровільне персональне перевантаження Гославського, викликане контрактом на майстерню, що своєю чергою викликало надмірну перевтому й хронічний присмерковий стан майстра; по-третє, відсутність на фабриці медперсоналу, скороченого при запровадженні „економії“. Всі ці фактори впроваджено в оповідання поступово, задовго до катастрофи ще нічого невідомо про Гославського. Може здатися дивним, що шляхтич Запора не подав руки синові фабриканта з-за смерті робітника, але не треба забувати наявності національного моменту: робітник — поляк, фабрикант — німець. Від німецького Drang nach Osten страждали також польські капіталісти й землевласники, яким не під силу було конкурувати з чужоземним капіталом: боротьба з цим капіталом, як вже згадано, була одним із бойових гасел варшавського позитивізму¹⁾.

Божевілля фабриканта також ґрунтовно мотивоване: ще в першому розділі говориться: „На перший погляд ока видати було, що до серця того тарану в людській формі достукатися неможливо, але коли б

¹⁾ Але персонально Прус — вільний від германофобства. Поруч із хижакон-кровопивцем Адлером він змалював ідеальну постать пастора Беме — теж німця. Ще вільніший він від антисемітизму: в нього багато позитивних постатів — євреїв.

хто ранив йому серце, ціла машина впала б, як будівля, якій нагло забракло фундаменту"; а в другому читача повідомляється про пристрасну любов Адлера до сина. Отже один етап розвитку сюжету обумовлює другий, і пастор Беме ніби-то дає схему композиції повісти в такому діалозі... „він почав кидати на чисту поверхню ставка корки й кавалки дерева—Нащо ти, Мартине, кидаєш сміття на воду?—спитав його Адлер. Пастор поклав головою й витягнув руки до ставка, на якому кожна кинута річ утверджувала що-раз ширші кола.

— Чи бачиш, Готлібе, ці хвили?—спитав він фабриканта.—Бачиш, як вони ростуть і плинуть що-раз далі?

— Так завжди робиться—відповів Адлер.—Що ж тут дивного?

— Маєш рацію—прорік пастор.—Так робиться завжди й скрізь на ставку й у нашому житті. Коли зле чи добре упаде в світ, постають коло нього хвили що-раз більші й ідуть далі й далі...

Ти зле виховав сина й кинув його в світ, як той патичок на воду. Він наробив боргів, і це є перша хвиля. Ти знизив платню робітникам і усунув лікаря, і це є друга хвиля. Смерть Гославського—то третя. Непорядки на фабриці й описи в газетах—четверта. Викидання робітників, процеси—то п'ята хвиля... А яка буде шоста й десята?

— Зовсім це до мене не стосується, сказав Адлер.—Нехай собі твої хвили йдуть у світ і натрапляють на дурних, що мені до того?

Пастор кинув корок біля берега ставка й знов показав його ткачеві.

— Дивись, Готлібе. Іноді десята хвиля відіб'ється від берега й вернеться... туди, відкіля вийшла“.

(Подаємо цей діалог в деякому скороченні).

Ця ідея хвилі, яка вертається, ідея моральної відплати, кари, композиційно оформлює повість, що закінчується, як ми вже казали, словами: „Хвиля кривди повернулась“. І в ланцюгу причин і в ланцюгу „майже побожної пошани логіки (за Матушевським) тільки одне, але найголовніше, не мотивовано.

Адже на дуелі міг упасти трупом Запора, і тоді хвиля не повернулась би. На це вказує Фельдман і каже про „повернення хвилі“, як про „*deus ex machina*“. Двобій не розв'язує жодного питання, тим паче соціального“. Ці слова Фельдмана, хоч і бездоганні з боку формальної логіки, по суті позбавлені діалектичного підходу до повісти; вони не в'яжуться з його попередніми словами про те, що Прус заговорив про стосунки робітників і капіталістів в той час, „коли гармонію між працею й капіталом заперечувала тільки жменька єретиків“. Коли так, коли не було громадських сил, здібних органічно розв'язати питання, коли в 70-их р.р. у Польщі соціальна відплата Адлерові була неможлива, то про яку ж соціальну сатисфакцію можна казати? Що правда, ідея моральної відплати—ідея телеологічна й ідеалістична, але коли б Прус був матеріалістом, він однаково не міг би показати перемогу праці на тлі напівкріпацької польської фабрики 70 р.р. минулого століття, тоді він мусів би закінчити повість песимістично,—в кращому випадку, словами про майбутню відплату Адлерові; на взірць тих, якими Франко закінчує „*Boa Constrictor*“ у редакції 1884-го р. Тому, при історичному погляді на речі, треба дивуватися не з того, що Прус не знав теорії історичного матеріалізму й не передбачав майбутнього розвитку робітничого руху, а з того, що він у той час, коли тільки жменька єретиків заперечувала гармонію між працею та капіталом, не належачи сам до цієї жменьки, зміг дати чіткий,

непідфарбований образ визиску робітників від фабриканта у всій його гідоті—та ще й з'явився в тій газузі одним із піонерів. Це його безперечна й величезна історична заслуга. На мій погляд, повість Пруса й тепер не втратила громадського значення: вона майже невідомо українському читачеві, про що можна лише пошкодувати, не зважаючи на ідеологічну її відчуженість сучасності.

Коли „*Powrascajęsa fala*“ може зацікавити своїм соціальним змістом навіть і сучасного читача, то не було б дивом, коли б вона могла звернути на себе увагу сучасника й у деяких відношеннях одноступня Пруса—Івана Франка. Між літературою та життєвою діяльністю Франка й Пруса взагалі можна провести чимало паралелів, користуючись одним тільки читацьким почуттям. Справді: Франко—син коваля, виріс у кузні; син шляхтича, Прус став по закінченні освіти в електротехнічну майстерню за простого коваля—спеціально заради зазнайомлення з робітничим побутом; на цьому факті зупиняються всі біографи письменника. І Франко й Прус почали свою діяльність у радикальних угрупованнях і органах; вони співробітничали навіть у тому самому органі—*Przegląd Tygodniowy*—що правда, в різні часи: і той і другий разом відійшли від радикалізму й перейшли в політиці до табору „поміrkованих“ (хоч Франко в літературі зумів лишитись революціонером). Всі критики підкреслюють наявність контрастів у творчості Пруса: хто в галузі стилю (Матушевський), хто в парині композиції літературного портрету (К. Арабажін). Так само критика відзначала боротьбу з самим собою у Франка, контрасти в його людській та письменницькій психології. За кращі оповідання Пруса майже всі дослідники вважають оповідання з дитячого життя: Франко перший увів дитину, як героя літературного твору, в українську літературу. І т. д. І нарешті—це найголовніше—обидва майже в той самий час (Франко—1878, Прус—1880) пишуть повість, присвячену робітничому питанню; обидва є піонери в цій галузі—кожний у своїй країні, в обох повість є драма капіталіста, в обох у сюжетну схему внесено проблему батьків і дітей. Цілком природня річ, що в таких умовах виникає здогад про вплив одного з цих письменників на другого. Але про вплив польської повісти на первісну редакцію української казати не можна (хоч це й дуже спокусливо), бо „*Powrascajęsa fala*“ написана на два роки пізніше, ніж „*Voia Constrictor*“. Навряд чи можна казати про вплив української повісти на польську, хоч і з зовсім інших причин (з боку часу такий вплив цілком можливий). Занадто вже неоднакова питома вага польської й галицько-української літератури того часу. Польська література тоді була вже світською літературою, яка в минулому мала Міцкевича, Красінського, Словацького; галицько-українська література того часу ще не досягла такого ступня розвитку, та й ставлення польського суспільства до неї було призириливо-поверхове. Тимчасом, хоч саме з Франка починається знайомство Європи з галицько-українською літературою, але наприкінці 70-их та на початку 80-их р.р. Франко тільки-но починав свою діяльність. Франко не міг не знати Пруса, який починав журнальну діяльність у тому журналі, в якому брав участь він сам; Прус, проте, міг і не знати Франка. Крім того, перший соціалістичний орган Галичини „Громадський Друг—Дзвон—Молот“, в якому була спочатку надрукована Франкова повість, мав дуже невеликий тираж і як „крамольний“ навряд чи переходив у достатній кількості російський кордон (Прус жив у Варшаві, себ-то в російській Польщі). Звичайно, він міг переходити цей

кордон нелегально, але потрапляти тільки до таких осіб, які цікавилися українським рухом, а в нас нема абсолютно ніяких відомостей про цим рухом цікавився Прус. А коли 1884-го р. повість Франка вийшла окремим виданням, „Rowgasajasa fala“ була вже написана. Отже, хоч остаточно й не можна стверджувати, що Прус не знав „Boa Constrictor“ (бо випадково ця повість могла потрапити йому в руки), то довести цього ніяк не можна; а коли так, то не можна гадати й про вплив української повісти на польську, а те спільне, що є в цих повістях (його досить багато) можна пояснювати однаковими (приблизно) соціально-побутовими умовами розвитку промислового капіталізму в Польщі й у Галичині в 70 р.р. минулого століття, а мабуть і деяким впливом зразків західно-європейського соціального роману (напр. „Важких часів“ Дікенса), що вже тоді існували.

Але є ще одна можливість впливу. Ні в якому разі не наважувчись твердити про доведеність цього впливу, ми лише висловлюємо цей здогад, аби порушити цю, поки-що нову тему, бо без дослідження її, на нашу думку, велетенська постать І. Франка залишиться не досить висвітлена в нашому літературознавстві. Ми знаємо, що Франко 1907-го р. переробив свою повість, що в цій новій переробці є багато тематичних моментів, яких не було в первісній редакції, що постаті осіб, які дано в повісті, також значно змінено. З другого боку, ми знаємо, що ця третя, перероблена редакція побачила світ після (27 років) польської соціальної повісти Б. Пруса. Отже, коли ми знайдемо в редакції 1907-го р. повісти „Boa Constrictor“ риси схожості з повістю „Rowgasajasa fala“ й це будуть саме ті риси, яких не було в первісній редакції „Boa Constrictor“, ми матимемо більше підстав поставити на обговорення й дослідження гіпотезу про вплив повісти Пруса на пізнішу, третю редакцію Франкової, бо схожість сюжету й постатів у цих повістях, обумовлена приблизною схожістю життєвого матеріялу, тільки полегшує вплив однієї з них на дальший розвиток другої.

Такі риси є. До них ми відносимо: 1) зміни в постаті сина Гольдкремера — Готліба в первісній редакції, Дувідка в третій, 2) трагічний кінець Гольдкремера в третій редакції, 3) оцінку особливого, одмінного від європейського, характеру капіталістичного розвитку західно-слов'янських країн, яку ми знаходимо в третій редакції „Boa Constrictor“ і 4) добродійний вчинок Гольдкремера, що за третьою редакцією Франкової повісти з'явився одною з підвалин його багатства.

1) Найяскравішим моментом схожості Франкової повісти з Прусовою є постаті дітей капіталіста: Готліба у первісній редакції „Boa Constrictor'a“, Фердинанда у повісті „Rowgasajasa fala“, Дувідка в третій редакції „Boa Constrictor'a“. Розглянемо окремо кожну з цих постатів. Готліб у Франка 1884-го р. просто ідіот, та ще й такий, що слабує на манію руйнування. Гроші потрібні йому для того, щоб купувати речі, потрібні для того, щоб їх ламати. Франко так описує його кімнату: „Готліб від малу перемінився в якогось кобальда, в якогось духа-мучителя, котрому все на заваді, все в дорозі, котрий все старається змести й знищити, до чого тільки може руку приложити. Стіни в його покою повні були дір, виверчених в мурі ножиками, а туй таки в тих дірах виднілися ще поломані вістря ножики“. У нього була „ненаситима жадоба грошей, ні, жадоба розкидати їх. Він купував різні забавки й тут таки псував та товк їх“. І жорстокість із людьми не здається в нього проявом садизму: це —

просто один з окремих випадків прояву його руйнівчих інстинктів. Франко кілька разів називає його „ідіотом“. Його зовнішній вигляд описано так: „маленька, груба, буцмата фігурка, з низьким чолом, щетинистим вгору стирчачим волоссям, з грубими, посинілими від злості губами, з маленькими сірими очима“. Він тупий і нездібний до всякої науки, але читачеві нічого невідомо про його ставлення до гешефтів. Батько віддав його „суб'єктом“, тоб-то прикажчиком, у мануфактурну крамницю, і відтіля раз-у-раз доходять скарги на його поведінку; але про його відразу до справ автор нічого не каже. В цілому Готліб, це антисоціальний тип, і тому, як тип, він не має ніякої соціальної вартості (звичайно, цим не заперечується, що художня цінність подібного типу може бути не аби-яка). Проблеми „батьків і дітей“ тут не зачеплено, перш за все вже тому, що в „батьків“ нема нічого такого, що б можна було протиставити „дітям“.

Цілком аналогічний Готлібові і в той же час дуже від нього різниться Фердинанд Адлер, причина подвійної експлуатації робітників у повісті Пруса. Аналогічність Готліба й Фердинанда в тім, що обидва вони розкидають гроші, зібрані їхніми батьками, а всіма іншими сторонами вони зовсім неподібні один до одного. Фердинанд у Пруса — це гарна світська людина, що правда, теж недоук, але далеко не ідіот, хоч і в ніякому разі не геній. Він по суті, не злий (він обіцяє послати своїх коней по доктора для раненого Гославського), але цілком точно знає, що батько ради нього безсовісно експлуатує робітників; він розпусник, смільчак, уважний шукач пригод, трошки мрійник, але перш за все ледар і балакун. Батько передав йому в спадщину жадобу сміливих пригод; ідеали батька-Адлера замолodu були такі: „коли б він був багатим, він замучував би верхові коні, купив би корабель, щоб виконувати обов'язки матроса, обійшов би цілий світ від рівника до бігунів, кидався б на поля битов і поринав би в людській крові, а при всім тім пив би й їв найвишуканіші страви й возив би з собою цілий гарем“. І син цілком здійснював батьків програм: „їздити на повітряному балоні, заглядати у вулкан, танцювати в тисячу пар канкана по найбагатіших паризьких салонах, купати жінок у шампанському, вигравати або програвати на єдину карту сотні карбованців, — чи не становило це ідеалів батькового життя, чи не перевищувало їх? Листи Фердинанда були ніби-то тхнінням його (Адлерової — М. С.) власної молодости й будили в нім, замість піднесення, для котрого він був надто старий, нове й доти невідоме почуття — розчулення“. Але попри все те між батьком та сином велика різниця: батько перш за все людина діла; для діла він зумів зректись своїх пристрастів, заглушив їх у собі до повної поміркованости, своє майно він нажив не тільки пограбуванням робітників, але й завзятою, продуктивною працею й навіть — як побажимо — подвигом. І бувши мільонером, він по-своєму працює, доглядаючи кожної дрібнички на фабриці. Син його, як зазначено, перш за все ледар. Але цей ледар уміє красно мовити про що завгодно, навіть про працю. Він зачаровує доброго й довірливого пастора розмовами про моральне значіння праці для людини, про національний характер різних європейських народів. Але зачарування зникає, коли цей розумний молодий чоловік в саду, наодинці з чеснотливою пасторовою дочкою, просив її одчинити йому в ночі вікно до свого покою. Коли батько призначив Фердинанда, на власне його прохання, працювати на фабриці, той з нудьги, а мабуть і з своєрідного садизму, підмовляє експлуатованих робітників до страйку, хоч дуже

добре знає, що його батько експлуатує їх саме ради нього. Послухаймо його монологів про самого себе (він їх виголошує, відповідаючи на батьківську догану в ледарстві й „вибриках“ на взірць спроб спокусити пасторівну): „Отже, тату, ти, як людина, що глибше дивиться на речі, розумієш, хоч визнати цього не хочеш, що я є такий, яким мене зробила природа й наш рід. Рід наш не складався з одиниць, подібних до пастора або його сина. Рід наш названо колись Адлерами, себ - то ні жабами, ані раками, але істотами, що мають натуру орлів. Рід наш, навіть фізично беручи, складався з людей велетенського зросту й у гроні своєму посідає одивицю, що десятьма пальцями здобула мільйони й почесне становище в чужій країні. Отже рід наш має силу, має фантазію... Чим же я винен — продовжував молодий чоловік, ступнево підносячи голос, — що не предкав наслідував силу й фантазію? Я мушу жити, рухатися й діяти більше, аніж якісь Штайни, Блжми й звичайні Фоглі¹⁾, бо я є Адлер. Мені тісного кута не вистачить, я потрібую світу. Моя сила вимагає великих перешкод, щоб перемагати їх, важких умов буття, або — гульні, бо інакше я б луснув. Люди мого темпераменту страсяють державами, або робляться злочинцями. Бісмарк, перше ніж розбив Австрію й Францію, розбивав кухлі на лобах філістерів, був тим, що я є тепер. Я ж, аби виплинути назверх і бути правдивим Адлером, мушу знайти відповідні умови. Тепер я живу не в своїм світі. Не маю чим зайняти уваги, й через те гуляю, мушу гуляти, бо інакше здох би, мов орел у клітці. Тато мав у житті свою мету: наказував сотням людей, пускав у рух машину, шарпався з іншими за гроші. Я й цієї приємності не маю. Що буду робити?“ Старий Адлер пропонував синові стати до роботи на фабриці (звичайно, до керовничої роботи). Фердинанд із радістю згодився, чим невимовно зворушив батька. Але ми знаємо, як закінчилася й ця його робота.

Дувідко третьої редакції повісти „*Voa Constrictor*“ — це вже теж не ідіот. Що правда, він, як і його предок Готліб, слабує на епілепсію, що - правда, риси садизму підкреслені в нім куди яскравіш і набули сексуального характеру: ще хлопчиком він мучить дівчаток, які йому подобаються й нарешті спалює робітників для потіхи. Але він нездібний тільки до рахунків. Читати він дуже любить, він захоплюється „Рівальдо Рівальдіні“, творами Іаборіо, Єжена Сю, Монтепена. Подивімося, яку „ідеологічну базу“ підводить він під свої дикі патологічні поривання:

— Може, що сталося дома, що ти приїхав? — питає Герман, не ворущаючися з фотелю і докінчуючи свою сієсту.

— Ні, не сталося нічого.

— А чого ж ти приїхав.

— Так собі. Нудно стало. Що мені робити?

— Що - небудь роби, то не буде нудно. Ось тут до ведення рахунків здалась би ще одна сила.

— До ведення рахунків! скрикнув Дувідко. Ти ж знаєш, тату, що мені рахунки обридливіші від усього на світі.

— Попробуй, то швидко й засмакуєш.

— Ні, не хочу. Як засмакую, то візьмуся, а тепер не хочу.

— Ну, то може полізеш у яму?

Дувідко витріпив очі на татка. Така думка, щоб він ліз у яму, як простий ріпник, не приходила йому ніколи в голову.

1) Адлер — німецькою мовою орел, Stein — вагнів, Blume — квітка, Vogel — птаха.

— У яму? Чого.

— Копати, — з усміхом відповів Герман. — Коли тобі нудно, це найліпший спосіб. І небезпечно, почувеш, як заморока ходить по нафтових жилах і булькоче і преться до стін ями. Ну і плату дістанеш.

— А ти був там, унизу?

— Певно, що був.

— Ну, і що?

— І нічого. Побув, покопав, та й виліз.

— Ну, то мені байдуже. Не підю. І загалом тату... я хочу бути великим чоловіком.

— Добре, будь.

— І славним, голосним на весь край.

— Не знаю, на що це тобі придасться, але, як хочеш, будь.

— Чую в собі силу, відвагу, рішучість.

— То дуже красно. Лізь у яму й працюй.

— Тату, не смійся з мене. Мене пре щось, розпирає до якогось незвичайного діла, а ти мені: лізь у яму.

— Якого ж тобі незвичайного діла треба? Що ти можеш зробити незвичайного?

— О, зробити незвичайне діло. Певно, на це треба незвичайного чоловіка, незвичайної вдачі. А все те в мене є. Мене розпирають гадки. Якись високі бажання не дають мені спати.

— Скільки знаю, мовив, усміхаючись, Герман, — усе спиш міцно й хропеш, як жорновий камінь.

— Але й уві сні не покидають мене думки — говорив Дувідко, не звертаючи уваги на батькові кпини. — Я б хотів видумати щось таке, чого досі ніхто не видумав, збудувати щось таке, чого ніхто не збудував. Я би хотів видумати чоловіка іншого, вищого по-над те, що живе нині на землі. Щоб він плавав у воді, як риба, літав у повітрі, як птах, щоб міг піднятися на місяць, на сонце, пролітати всесвітні простори, як промінь. Оце було би раз! Оце була би задача, гідна найбільшого філософа.

— Видумати це, Дувідку, потрапить і дурень, а зробити, ось що трудніше. Та вже ж і повидумували всякі машини і до бігання, і до плавання, і до літання...

— Машини! Що таке машина? Ти її зроби, ти її монтуй, ти її обслулуй, а вона поспеується, і ти стій, як дурень! Тьфу, паскудство! Тут не машин потрібно, а натуру людську перемінити, піднести на вищий ступінь! Ось що мені хотілось би видумати*.

Чим ці розмови людини, яка того ж вечора зробить жахливий злочин, гірші від Фердинандового монологу про Штайнів, Влюмів й Адлерів? Як і Фердинанда, Дувідка тягне до небезпеки, до сильних відчужань (що правда, більше на словах; залишившись уночі на самоті в лісі, він лякається), тільки ще й з садистичним зафарбленням. А найголовніше — він теж завзятий, упертий ледар, що вічно ухиляється від праці. Що правда, тут ніби-то є різниця, бо Фердинанд охоче говорить про працю, але ці його розмови явно мають свою функцію — підкреслити, відтінити його ледарство на тлі енергійної, хоч і жорстокої діяльності батька. І в Пруса, і в Франка в третій редакції поставлено на увесь зріст проблему батьків і дітей, якої бракувало в первісній редакції Франкової повісти (в третій редакції „Boa Constrictor“ її поставлено навіть яскравіше, ніж у Пруса, бо Герман Гольдкремер симпатичніший

від старого Адлера). І в Пруса і Франка третьої редакції син капіталіста — дуже типова постать, дійсний заступник молодшої генерації капіталістичної класи, розкладений золотом і ледарством. І в цьому можна було б припускати вплив Прусової повісті на пізнішу редакцію Франкової. Що правда, між Фердинандом і Дувідком є одна, дуже велика, різниця: Дувідко цілком байдужий до грошей (це його відрізняє й від його безпосереднього предка Готліба, який цим — і тільки цим — ближчий до Фердинанда). Але не може бути й мови про те, що Франко списав свого Дувідка з Прусового Фердинанда, отже, поруч з схожістю є й різниця.

Є ще одна спільна риса між Фердинандом і Дувідком, якої нема між Готлібом і Фердинандом, але вже не в характері цих героїв, лише в їхній ролі в повісті. Робітники так само терплять від „забавок“ сина Гольдкремера, як робітники Адлера терплять від забавок його сина (хоч останні терплять і не так безпосередньо). Готліб, що ламає й б'є все навкруги, між іншим і прислугу, нічим, проте, не виявив себе супроти робітників свого батька, а в повісті „Борислав сміється“ він, розлютований на батька, ніби-то навіть схильний їм співчувати.

Так само наводить на думку про вплив „Powracającej fali“ новий кінець повісті „Boa Constrictor“ (у 3-й редакції). Як уже відомо читачеві, Гольдкремер у перших двох редакціях повісті переживає її закінчення, щоб продовжувати гешефти в „Борислав сміється“. В третій редакції (1907-го р.) Гольдкремер гине несподівано, в процесі капіталістичної конкуренції через мимовольну провину його розлютованого та невдалого супротивника, Цаншмерца, який зробив підкіп на його ділянці. Адлер теж падає жертвою капіталізму, падає жертвою фатуму, що тяжить над підприємцем, жертвою хвилі, що вертається, — хвилі морального закону, який так часто порушується в капіталістичному світі, жертвою „Boa Constrictor'a“ капіталістичної зажерливості, — тільки вже не чужої, а своєї. І якщо можна взяти під сумнів цю паралелю, якщо можна відповісти, що Франкові просто потрібно було кудись подіти свого героя, як небудь спекатися його, — тоді як же пояснити образ „Boa Constrictor'a“ в третій редакції повісті? Нехай дві перших його появи є прояви тієї композиційної „неув'язки“, про яку ми вже казали, нехай це — залишки старого зруйнованого задуму, але нова поява його під час сну Германа в касині? Простим недоглядом її не з'ясуєш, бо цієї появи не було в первісній редакції повісті. Сон Гольдкремера фатальної ночі все ж таки надто віддалено нагадує мирний сон його в касині; останній є переробка сну первісної редакції, а коли Франко переробив це місце, він міг і просто його викреслити, отже, це — не недогляд. Очевидячки, що образ „Boa Constrictor'a“ набув у третій редакції нової функції, нового усвідомлення, яке важко тлумачити інакше, ніж як фатум, що тяжить над капіталістом внаслідок умов капіталістичного виробництва й експлоатації. А в такому разі, вплив Болеслава Пруса з його своєрідною Кармою (хоч і інакше мотивованою) здається не вповні виключеним.

Ще одна невелика, але дуже важлива деталь зближує третю редакцію повісті „Boa Constrictor“ із повістю „Powracającej fala“. Я маю на увазі усвідомлення Франком особливих умов розвитку галицького капіталізму. Ще раніш написання своєї повісті, в „Бориславських оповіданнях“ (завершенням яких і з'явилася перша, журнальна редакція „Boa Constrictora“) Франко вже усвідомив цей

особливий характер, але тільки, як особливий, особливо нещадний характер визиску. Цього якраз майже бракує в третій редакції повісти. Але тут ми читаємо визнання самого Гольдкремера: „Ось що мені доводилося переживати — думав він не без гордоців. — Ось понад які безодні вела моя дорога! Ті, що тепер кланяються мені і подивляють мою енергію та вмілість у веденню гешефтів, не знають моїх початків, початків галицького капіталіста. А, може, й галицького капіталізму взагалі. Адже той капіталізм справді починав від жебрацької торби та дрібної крадіжки. Та й тепер іще... Герман згідно махнув рукою, згадуючи про ті тисячні перешкоди, які йому та й не йому одному, приходиться поборювати при ступневім розвою от хочби того одного нафтового промислу. Капіталіст, промисловець, жид чи не жид, ще й досі не перестав у Галичині бути диким звірем, на якого полювати вільно всякому, а особливо урядникові вдерти його, докучити йому, перебити йому інтерес, завалити його податками та драчками — це одинокий рід промислової політики, яку вміють вести галицькі власті. Хто рветься до якого інтересу, починає якесь підприємство, той для них рівний ворогові, розбійникові, що каламутить їх спокій і завдає їм зайвої праці. Це суспільність якихось лежебоків. Це польська, шляхетська школа індоленції та погорди до праці“.

Такі ж думки й Пруса, що він їх із гіркотою вимовлював про свій нарід; це навіть не тільки у „*Powracał się do falie*“, а в усій публіцистичній діяльності Пруса. Ще 1872-го р. в журналі „*Opiekun Domowy*“ вмістив він статтю „*Naszy grzechy*“, в якій казав саме про такі гріхи: погорду до продуктивної праці й ледарство; життя вище коштів; брак спеціальної освіти в землевласників, безладне управління орендарів і довірених, в той час, як поміщики роблять собі збитки за кордоном; шляхетські забобони відносно ніби-то зневажливості для них занять торгівлею та промисловістю, й добровільна віддача цих джерел багатства батьківщини німцям.

А ось ще розмова Гольдкремера з німецьким підприємцем Домсом, який перший почав з Галичини добувати нафту (наводимо в скороченні).

— „Чи пан Домс? запитав він (Герман — М. С.) заживного панка середніх літ, що ходив по будинку й голосним криком давав розпорядки, лаючи „*die dummen Polen*“ (дурних поляків. Примітка видавництва) за їх безрадість та слямазарність.

„*Was wollen* (чого хочете)? — запитав він Гершка, побачивши його внутрі будинку...

— „...„Я... хотів тільки одно запитатися: чи справді з оцеї кип'ячки можна зробити чисту нафту? —

— „Авже ж можна. *Dummer Jud* (дурний єврей)! Ще й питає. Може і ти хочеш братися до цього діла? —

— „Чому би ні? Мене вже давно кортить, і я пару разів пробував перетоплювати кип'ячку, але нічого з того не виходило.

— „Певно, такому простакові, що не має поняття про хемію й хемічне чищення, ніколи нічого не вийде. Ходи сюди й подивися.

„І він запровадив його до своєї фабрики... Він показав йому констукцію і додав:

„*Dumme Polen von Galizien* (дурні поляки з Галичини) мають тут такі скарби в землі і ані пальцем не кивнуть, щоб використувати їх. *Preussen müssen kommen* (прусаки мусять прийти), щоб їх навчити „*Die Juden können auch!*“ (євреї можуть також), усміхаючись, докинув Герш“.

А в Пруса нічого не тямущий німець — механик так само висловлюється про Польщу, як можна бачити з такого уривку: „Коли б було відомо (про винахід Гославського — М. С.), винахід зарахувався би на карб генія головного механика, який постійно хвалився роботами, які виконував за кордоном, і твердив, що тільки в темній Польщі він не може створити нічого нового... Чоловік цей був певний, що може керувати всім — паровозобудівельним заводом і фабрикою пудри — тільки не в Польщі, де лет його генія зв'язують: дикість робітників, клімат і тому подібні перешкоди“. Проте, фактично вся фабрика тримається на голові „Eines dummen polnischen Arbeiter“¹) — Гославського“.

Звичайно, можна вважати, що Франко незалежно від Пруса підслухав ці фрази; але постає питання, чому він їх не підслухав 1878-го р., коли вони лунали частіш і були актуальніші для галицького суспільства й для самого Франка?

Як ми вже знаємо, в первісній редакції Франкового твору Гольдкремер випадково познайомився зі своєю нареченою, а в третій редакції познайомився з нею, врятувавши від смерті її батька. Одруження Гольдкремера було одним із чинників, що утворили його багатство, — отже, одною з причин Германового багатства, за третьою редакцією, був добрий вчинок. Це знов таки наближає цю редакцію до повісті Пруса. В ній Адлер збагатів шляхом альтруїстичного вчинку. Підчас пожежі на четвертому поверсі залишилися дві жінки й хлопчик. Хазяїн будинку обіцяв триста талерів тому, хто врятує їх — „мабуть тому, що про подання допомоги ніхто не думав“, — іронічно додає Прус. Але знайшовся сміливець, який виконав неможливе. Це був Адлер. Він одержав 300 талерів, „і вони зробилися підвалиною його мільонів“, висловлюючись мовою Франка.

Такі схожі риси між повістю „Boa Constrictor“ і повістю Пруса „Powracał się fala“. Моє завдання в даному разі було вказати на ці схожі риси й поставити питання: а чи нема тут впливу? Відповісти більш менш категорично й мотивовано на це питання зможуть майбутні дослідники, які, мабуть, посідатимуть більший фактичний матеріал про бібліотеку Франка, про його читання, про те, чи не було між Франком та Прусом персонального знайомства (цілком можливого по журнальній діяльності). Хотілось би сподіватись, що моя праця піднесе інтерес до історії одного з найвідоміших українських прозових творів, до його первісної редакції й до вивчення чинників, які викликали зміни в наступних редакціях цього винятково-цінного твору нашої літератури.

¹ Дурного польського робітника.

В. Д-СЬКИЙ

Україна в російському письменстві

(З приводу книжки проф. В. Сиповського „Україна в російському письменстві“. Част. I (1801 — 1850 р.р.) У. А. Н. Збірник іст.-філ. від. № 18. К. 1928 р., стор. 457, ц. 5 крб. 50 к.);

Шляхи російської і української літератури, надто першої половини минулого віку, не розходилися різно і не йшли навіть паралельно. Вони раз-у-раз зустрічалися, перетиналися й творили дуже складну літературну сіть, де не легко зорієнтуватися. А тим часом, без того дослідники не могли упевнено вивчати жодного „узгравичного“ літературного питання, а коли й пробували, то дуже нещасливо. От чого така актуальна тема, як „Україна в російському письменстві“ вставала давно й не один раз.

Приміром, до певної міри, вона була порушена в роботах про Наріжного Н. Белозерської та Ю. Соколова (1893 й 1915 р.р.), в книзі В. Маслова „Литературная деятельность Рыльева“ 1912 р., в ряді статтів про Гоголя та його попередників В. Данилова, в „Гоголі“ 1924 р. В. Гіппіуса, в „Шевченко в літературній обстановке“ 1925 р. О. Багрія, „О народной поэзии в обществ. и литературном обиходе первой трети 19 века“ М. Трубицина 1912 р. і т. и. Чимало матеріялу дав також у своїй роботі „К истории малорусской литературы 20 — 30 г. г.“ 1900 р. В. Каллаш, і подав навіть кілька спеціальних тем і дав деяку бібліографію М. Піксанов (1923 та 1928 р.р.). Нарешті, мусимо згадати невелику, але дуже цінну статтю П. Руліна „Україна по давніх рос. часописах“ (Бібл. Вісті 1925 р., № 1 — 2).

Отже в обсягу вивчення російсько-українських літературних взаємин дещо було зроблене і вперед В. Сиповського. Але, певна річ, до його книжки ми мали тільки більш-менш щасливі, партизанські вилазки, тим часом як потрібна була систематична й довголітня робота над величезним книжно-журнальним матеріялом, що зберігся, як на те, тільки в небагатьох столичних бібліотеках. Честь хронологично першої такої роботи й припала проф. Сиповському. „Завдання праці, пише він у своїй передмові, зібрати по змозі весь літературно-художній матеріял, присвячений характеристиці України, з географічного, історичного, етнографічного та побутового погляду — матеріял, що зберігсь у „російському“ „розповідному“ письменстві за перші 50 років XIX в. А що за цих років Україна жила спільним державним життям з Росією, то я й уважав, що до творів „російського“ письменства можна зачислити твори, написані не тільки російською мовою, ба й українською“. Цю потребу доводить він і поважнішою аргументацією.

Отже, з поля дослідження усунено літературу галицьку. Потім автор повідомляє, що він не брав також на увагу перекладних творів, ліричних, драматичних, суто історичних та етнографічних, а також

невеликих річей, за виїмком тільки тих, котрі мають визнане історичне значіння. Зате розглянено деякі твори, що стосуються до України тільки своїм заголовком.

„Я вважав за необхідне, попереджає В. В. Сиповський, вийти за межі самої бібліографії й надумавсь зробити з своєї праці щось таке, що часом наближається до „розвідки“ (класифікація творів що-до їх типів, низка за одним заходом зроблених уваг історично-літературного характеру“).

Далі (ст. 6—13) аналізується відношення до проблеми народности й національноти всіляких літературних напрямків, а також дано стислий нарис історії типових особливостей і відносин російської й української літератур. І нарешті, в п'ятьох великих розділах з короткими, головню, класифікаційними впровадами, переказано весь вивчений від В. Сиповського матеріял, при чім реті менше відомі умисно переказано докладніше, а відомі коротше.

Назви розділів такі: 1) Україна в описовій літературі; 2) Давня київська Україна-Русь в розповідній літературі; 3) Україна 17-го віку (як видко з матеріялу, і 18-го! В. Д.) в розповідному письменстві, 4) Фантастична повість і казка і 5) Життя України 17—18 в. в. у розповідному письменстві.

В окремому додатку подано „Список творів, використаних у праці“ (483 назви), предметний та іменний покажчики, а також „Покажчик творів“ в алфавітному порядку. Це дуже полегшує користування книжкою.

Значіння капітальної роботи В. Сиповського безсумнівне. В ній переказано або систематизовано десятки забутих або напівзабутих творів, серед них декілька українських, зроблено якусь кількість справедливих спостережень, уваг і т. д. Робота ця, безперечно, стане, як не дуже скромно, та проте справедливо, провидить і сам автор, відповідним пунктом багатьох і російських, і українських історично-літературних дослідів. Зайва річ говорити про це ширше. Тому докладніш спинімося на негативних сторонах роботи, а в ній їх, на жаль, чимало!

Те, що в книжку впроваджено речі, що стосуються до України тільки своїм заголовком, — дуже добре. Перелік їх забрав небагато місця, та раз на все звільнив дослідників від такої зрозумілої спокуси переглянути привабливий матеріял. Але на віщо було, при обмеженому розмірі роботи (на що жалується сам автор) віддавати 72 ст. Київській Русі — незрозуміло. Адже історично-літературна вартість звязаних з нею творів (до речі жодного українського), для теми книжки безперечно менша за вартість виключених проф. Сиповським російсько-українських п'єс. Не можна також не пристати на думку одного рецензента (П. Филиповича — Література, 1928, т. I), що було б раціонально, для економії сил і часу майбутніх бібліографів, хоч у формі покажчика, дати список ліричних творів, що так чи сяк стосуються до України.

Без них і без драматичних творів робота В. Сиповського ще далеко не „Україна в російському письменстві“, як стоїть у заголовку. Комуś доведеться цю тему доробляти!

Так само було б дуже корисно подати до найважливіших речей покажчики рецензій. Ми гадаємо, що це для історично-літературної роботи, якою і є книга Сиповського, далеко важніше, від все таки уміщених в додатку, переліків загально-відомих суто-історичних і спеціально-етнографічних праць.

Впровадивши їх, автор уже порушив декларовані у вступі принципи. Не додержано їх і по інших відділах. Приміром, В. Сиповський не збирався містити перекладних речей, а, тим часом, умістив „Твардовського“ й „Рибалку“ П. Гулака-Артемовського і перелічив українські переклади „Полтави“, виключив галицьку літературу, але чомусь назвав „Русалку Днестровую“ (в нього „Днестровская“), до того ж хибно показав місце видання (Львів замість Буда-Пешта), рік (1841, а треба 37) і не переказав, хоч вони безпосередньо стосуються до його теми, казок „Олена“ й „Погоня“ М. Шашкевича, а також „Жулин і калина“ Д. Вагилевича.

Далі, були виключені драми, а, тим часом, названа „Щира любов“ Г. Квітки і докладно переказані „Чари“ К. Тополі. Правда, автор міг уважати на те, що „Чари“ не сценична річ, а тільки драматичні картини, але чому в такому разі не переказана „Чур-Чепуха“ Тополі ж і багато інших речей? Так само В. Сиповський не збирався включати речей, написаних у першій половині 19-го віку, але надрукованих пізніше (надаремно: багато дуже важливих творів були більше поширені в рукописах, ніж дещо друковане), однак вмістив „Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда в 1810 г.“ І. Долгорукого — твір, опублікований аж 1870 року.

Без сумніву не слід було б вводити й переказувати дуже дрібних речей, як „Украинская мелодия“ Є. Гребенки (в ній В. Сиповський шукає побуту!), або наукових творів типу „Об историческом значении русской народной поэзии“ М. Костомарова і т. д. Не треба було давати місця й „Георгию“ А. Шидловського або „Проклятому“ І. Глухарьова, речам, що, як визнає сам автор, до України власне й не стосуються. До них вчислимо також „Козака“ Пушкіна, що хоч і написаний, ніби-то, за народними українськими піснями (чи то ж нема аналогічних великоруських!) та, проте, має рядки, які не залишають сумніву, що герой „поєми“ (термінологія В. Сиповського) донець: „шевельнул донец уздою, шпорой прикольнул“, „хват Денис“ і т. д. Коли, реєструючи „Козака“, автор керувався заголовком, то він мусів включити ще зо два десятки інших „козаків“.

Не відчувається певного принципу і в системі переказу введених в книгу творів. Прим., чомусь загально-відомим „Чайковському“, „Пану Халаявському“ та „Енеїді“ приділено по 7—8 стор., а „Козакам“ Кузьмича, що тепер цілком забуті, але колись мали величезний успіх, тільки три; а цілій низці воскресених українських речей, як, прим., „Циганська шолопутнява“ П. Довгоносенка або „Микола — Коваль“ М. Венгера, всього по кілька рядків... Таких прикладів у книзі багато.

Не завжди зазначено, який твір написаний російською, а який українською мовою, — дізнатися про це з заголовків трудно.

Все це дуже псує враження від книжки. Але ще гірше стоїть справа з історично-літературними розвідками, поданими до деяких переказів. Якими принципами керувався автор, вибираючи яку-небудь річ, — не знати, але, в кожному разі, тільки не історичною вагою або невивченістю твору. Цю безперечну хибу, однак, можна було б вибачити, коли б проф. Сиповський давав, принаймні, цінні дослідження того, що він вибрав. Та, на жаль, це буває далеко не завжди.

Прим., в аналізі „Полтави“ автор, посилаючися на стару свою роботу, каже: „Усі біографічні дані про Мазепу Пушкін узяв з Корниловича“ (передмова до „Войнаровського“ Рилєєва В. Д.). Нам здається, що після зразкових коментарів до „Полтави“ Поліванова й

статті „Полтава в историческом отношении“ Житецького (Пушкін у виданні Брокгауз і Ефрон, т. 3) таке категоричне твердження зовсім безпідставне. Пушкін використав далеко поважніші джерела, прим., „Историю“ Вольтера, „Журнал“ Щербатова, „Деяния Петра Великого“ Голикова і, головне, „Историю Малой Руси“ Бантыша-Каменского. Звідки брав свої відомості й Корнилович.

Так само спірне ще більш категоричне твердження: „Житєписа Кочубея Пушкін узяв, безперечно, з повісти Є. Аладьина „Кочубей“ і, нарешті, потребує великого уточнення й застережень твердження про так само „безперечний“ вплив „Войнаровського“...

Бідний Пушкін, на нього не менш „безперечно“, на думку інших дослідників, впливали і Державин, і Батюшков, і Міцкевич, і Вальтер-Скот і, нарешті, Байрон!

Так само необережний В. Сиповський і в дрібницях. От, прим., мабуть, ідучи за неспіливою гіпотезою Баженова, він категорично приписує написання „Быта Малороссии во вторую половину 18-го века“ Квітці, хоч того ще ніхто не довів. Зате загально відомий факт приналежності „Марусі“ Боровиковському автор чомусь вважає за потрібне підперти посиланням на „високий“ авторитет М. Комарова.

Трапляються в роботі також помилки, які можна пояснити тільки недбалістю укладача або перекладача, прим., що Гостомисл і Вадим були герої української історії (ст. 63) та ін.

Гадаємо, що наведеного досить, щоб сумніватися в цінності історично-літературних тверджень В. Сиповського. Нечасті щасливі спостереження, до того ж, виключно припадають на російський матеріал (Загоскин, Вельтман, Булгарин).

Неприємне враження робить і звичайна в книзі естетична критика. Прим., переказується зміст мелодраматичної „Марусі“ О. Шаховського. Корисніше було б, замість естетичного захоплення, відзначити просто анекдотичну мову цієї речі: „Деже вонъ? Вже въ Пилтавъ. Въ Пилтавъ? Еге, я тобъ кажу, что вонъ завернувся зъ панѣмъ пилковникомъ“ і т. д. Але цього В. Сиповський, взагалі, не робить.

Минаючи низку або надто принципових, або, навпаки, дрібних зауважень, скажемо, що головна хиба книги, на нашу думку, в невиразно накресленому плані її. Вона мусіла б бути або тільки бібліографією (регістрація, переказування, класифікація), або, навпаки, строгим, але тоді більш поглибленим і свіжим, історико-літературним дослідом. В теперішньому вигляді цінна й дає багато нового тільки частина бібліографічна.

Але й тут зробимо застереження: в роботі зареєстрований тільки основний матеріал. Його вже досить для серйозного вивчення російсько-українських літературних відносин, але він дуже далекий від ідеальної повноти. Филипович уже зробив дванадцять додатків (деякі помилково¹). Ми налічили їх до сто, а це багато!

Крім того, цілком незадовільні додаткові науково-історичний і етнографічний показники, які слід було б, як і малося на увазі, або зовсім не включати, або представити новими ніким не зареєстро-

¹) Посилаючись на „Показчик литературы украинскою мовою в Росіи за 1798—1897 р.р.“ Д. Дорошенка, Филипович називає: Н. Пилевич „Святотная вечеря. Три расказа моеї тетушки“ 2 ч. ч. М. 36 г. і додає: „в тексті народні оповідання „укр. мовою“. Ці відомості, здається, фантастичні, бо такої речі нема, але в „Святотное вечера или рассказы моеї тетушки“ 2 ч. ч. М. 1836 г. теж Н. Пилевича. Одначе, цей твір до України жодного відношення не має.

ваними, речами. В додатках до цієї рецензії ми й спробуємо назвати кілька подібних творів.

Дивно слабо представлена в В. Сиповського також стара Чорноморія. Неясно навіть, чи збирався він включати цю невідійману частину етнографічної України, чи ні (з одного боку переказ „Головатого“ й „Кагальничанки“, а з другого — віднесення надзвичайно цікавих „Воспоминаний о Черномории“ Сбитнева в випадкову примітку). Постає питання, скільки дадуть розміри цієї замітки, заповнити й цю прогалину. Попережаємо однаке, що не може бути й мови про цілу повність, бо ми користувалися з випадкових своїх записок й перевірили В. Сиповського тільки по небагатьох виданнях і за небагато років. Однаке й це переконало нас в тому, що роботу виконувано далеко не завжди однаково старанно. Нема сумніву, що пильніший бібліограф значно збільшить додавані списки.

В них є речі поглядно неважливі, прим., повісті й замітки М. Тихорського (за виїмком „Заклада“), „Поездка“ Г. Пехотинського, „Искушение“ М. Погодина, „Герой“ Г. Квітки, поезії О. Подолинського, „Щекавица“ В. А — го або анекдоти, але є й дужі прикрі пропуски; майже всі „могильно“ — козакофільські поезії В. Романовича і літературні обробки народніх повір'їв І. Боричевського (дуже густа українська лексика!) та М. Сементовського, не кажемо вже за цілу серію пропущених українських речей П. Куліша, А. Метлинського, Л. Боровиковського, Г. Каневського, анонімного „Отрывка“ й ин.

Як історично-літературна цінність всіх цих творів дуже велика — то ми иноді включали й речі розмірно невеликі (однаке далеко більші від „Укр. мелодии“).

Крім цих великих пропусків „Бібліографія“ В. Сиповського має велику кількість прикрих помилок і дрібних недоглядів. Чимало їх і в п'єсачниках. Деякі приклади. В „Повестях и преданиях народов славянского племени“ І. Боричевського пропущено такі речі: „Гомін“ (1 ч., ст. 88 — 90), „Смерть“ (2 ч. ст. 31 — 43), „Чорная Книга“ (ib., 48 — 52), „Чудное чудо“ (ib. 52 — 56), „Летучий змей“ (ib., 56 — 62), „Громовая сила“ (ib. 63 — 64), „Появление кладов“ (ib. 69 — 72), „Чорт над охотником подшутил“ (ib. 73 — 76), „Чортова Шутка“ (ib. 81 — 87), „Ивашко“ (ib. 88 — 96), „Чертовщина“ (ib. 126 — 128). Всі вони, за виїмком перших двох, були передруковані в „Маяку“ 41 р., кн. 17 і 23, чого В. Сиповський також, певна річ, не відзначив. Потім не до кінця використано дужі цікаві „Очерки России“ В. Пассека й, крім того, помилено в році виходу п'ятого тому: 1840 замість 1842 р. Не сказано, що „Киев“ Хомякова, крім „Киевлянина“ 41 року (до речі, не згадано навіть „Киевлянина“ на 1850 р.) був надрукований під псевдонімом Э. И...о в „Маяку“ 1841 р., кн. 14, стих., ст. 16 — 17, пропущені деякі важливі уривки з „Ильи Муромца“ М. Загорського (див. „Славянин“ 1827 р., ч. I, стих., ст. 1 — 8, 20 — 23 - й 81 — 93), а також ціла низка окремих розділів „Истории“ М. Маркевича („Маяк“ 40 р., кн. 5, 41 р. й 42 - й, т. I, „Библиотека для чтения“ т. 56), не сказано, що „Поездка из Малороссии в Грузию“ І. Кулжинського не тільки увійшла в його „Сочинения“ 50 р., а й була надрукована в „Маяку“ 44 р., т. 15, прога, 102 — 124 ст., пропущені також деякі переклади „Салдацького патрета“ і т. д.

Далі, не зазначено, що „Козацкая песня“ І. Кулжинського уміщена в „Дамском Журнале“ 26 р., а замість того стоїть „1826 г. ч. XV, 222 — 3“, тоб-то пропущено назву журналу; під тим самим номером „Бібліографії“ (№ 136) не названий автор статті в „Севернем Архиве“

„О примечательных обычаях малороссиян“. То був. Пл. Лукашевич. Непоправно названо „Уездный судья“ І. Кулжинського, тим часом треба „Уездный судья нашего уезда“ і т. д.

Досить помилок і пропусків також у допоміжних покажчиках (пропуск згаданих у книзі „Обуховки“ В. Капниста, „Щирої любові“ Квітки та його ж „Украинское утро“ та ин.).

Кінчаючи наші уваги, скажемо одначе, що як би не було, яких би додатків і спростовань не потрібувала книга, все таки „Україна в рос. письменстві“—безумовно досить значний внесок в наукове вивчення української літератури. З великим інтересом будемо чекати на дальші томи які, сподіваємося, не будуть мати огріхів і хиб першої частини.

ДЕЯКІ ДОДАТКИ ДО „УКРАЇНА В РОС. ПИСЬМЕНСТВІ“ ПРОФ. В. СИПОВСЬКОГО

Додатки ці розкладені по тих самих розділах, що і в книзі Сиповського. Орфографія сучасна. Новіших повторних видань не відзначаємо. Речі, написані українською мовою в віршовій формі, відзначені одною зіркою, а в прозі—двома. Решта—російські.

Окремо виділено роздільчики „Історія“ та „Етнографія“, при чім в перший введено тільки речі великі (окремі видання), або чим-небудь особливо цікаві („Ответ салтану“—це найраніший, і досі невідомий варіант славнозвісного „листа“ запорожців, статті Срезневського уміщені, як речі півхудожні, до того ж із заведенням оброблених „дум“ нарешті, „Азовские казаки“ уміщені з огляду на ім'я автора, певні оповідача, О. Гладкого). Крім того, в кінці роздільчика окремо виділені найцікавіші твори з історії так мало знаної на Україні Чорномор'ї. Не вважаючи на спеціальні назви, більшість містить дуже багато побутового, художньо описаного, матеріалу.

Велика частина перелічених у цьому розділі речей називається вперше.

Що до етнографії—то ми брали, по-перше, речі головнo півнauкового, півхудожнього змісту, а по друге, такі, яких нема також в „Литературе украинского фольклора“ Б. Грінченка. Пропуск більшости їх проф. Сиповському не привиняємо, та про те, гадаємо, що умістити їх в цьому спискові корисно.

І. УКРАЇНА В ОПИСОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1. К. Ш. (аликов. В. Д.). Отрывки писем из путешествия в Таганрог, Одесу и Крым.—Дамский Журнал, 23 г., №№ 10 (ст. 120—125), 11 (160—172) и 12 (203—210).
2. Переправа через Днепр (из писем к моим украинским друзьям).—Укр. Журнал, 24 г., ч. 3, № 18, ст. 291—298).
3. И. Вернет. Весенняя прогулка по Валковским окрестностям.—У. Ж., 25 г., ч. 7, № 13, ст. 41—50.
4. И. Вернет. Выписка из моего путешествия по Изюмскому уезду.—У. Ж., 25 г., ч. 8, № 19—20, ст. 82—90.
5. А. Полежаев. Ночь на Кубани.—Стихотворения А. Полежаева. М. 1832 г., 8°, ст. 189—195.
6. Г. Писмо из Киева.—Сын Отечества, 34 г., ч. 42, путешествия, 315—322.
7. А. Подолинский. Дума.—Повести и мелкие стихотворения А. Подолинского. СПб. 1837 г., 8°, ч. 2, ст. 61—72.
8. А. Подолинский. Разлив Днепра.—ib. стр. 140—141.
9. А. Подолинский. Одеяса—ib., ст. 163—165.
10. Н. Тихорский. Гордище.—Маяк, 42 г., т. 5, Смесь, 22—24.
11. Н. Тихорский. Живописное местоположение. М. 44 г., т. 13, Смесь, 39—42.

12. Г. Пятаев. Два письма из Екатеринослава.— М. 45 г., т. 22, Смесь 132 — 135 и т. 24, См., 101 — 106.
13. Кн. Н. Голицын. Поездка из Юга России по берегам Крыма.— Биб. для чтения, 45 г., т. 71, ст. 11 — 47.
14. М. Б. Поездка по Черномории и Крыму.— Одес. В., 1847 г., №№ 64 и 65.
15. * М. Петренко. Слав'янск.— Южн. Рус. Сборник, 48 г., ст. 37 — 43.

II. ДАВНЯ КИЇВСЬКА УКРАЇНА — РУСЬ У РОЗПОВ. ЛІТЕРАТУРІ

1. Мелвч (Маслович. В. Д.) Утаида.— Харьк. Демократ, 1816 г., №№ 3, 4, 5, 6¹).
2. Виктор Гр-в. Михайл князь Черниговский.— Дамск. Жур., 29 г., № 44, ст. 65 — 70.
3. Виктор А-ий, Щекавица.— Маяк, 45 г., т. 19, Стих., 30 — 31 ст.

III. УКРАЇНА XVII — XVIII в.в. В РОЗПОВІД. ПИСЬМЕНСТВІ

1. Е. Гребенка. Курган.— Сын Отечества, 34 г., ч. 44, Стих., ст. 4 — 7.
2. М. Павлов. Иван и Марья.— Повести в стихах М. Павлова. Спб. 1838 г., 16^о, ст. 5 — 30.
- * 3. Л. Боровиковский. Чорноморець.— Ластовка, 41 р., ст. 20 — 22.
4. В. Романович. Смерть бандуриста.— Маяк, 41 г., кн. 17, Стих., 10 — 11.
5. В. Романович. Козацкая смерть.— М., 41 г., кн. 19, Ст., стр. 21²).
6. В. Романович. Смерть Богдана Хмельницкого.— М. 41 г., кн. 22, Ст., 4 — 5 стр.
7. В. Романович. Кошевой.— М. 41 г., кн. 23, Ст., 15 — 16 стр.
8. В. Романович. Запорожец.— М., 41 г., кн. 23, Ст., 15 стр.
9. В. Романович. Пан Паневский (в тексте Каневский. В. Д.).— М., 41 г., кн. 24, Ст., 24 стр.
10. В. Романович. Запорожье.— М. 41 г., кн. 24, Ст., 24 — 25.
11. В. Романович. Алексей Попович, запорожец.— М., 42 г., т. 1, Ст., 9 — 12 стр.
12. В. Романович. Иван Коновченко.— М., 42 г., т. 1, Ст., 12 — 15 стр.
13. Н. Тихорский. Еще анекдоты (всего 4, из них два о Разумовском 57 — 59 стр. Есть укр. фразы. В. Д.).— М., 42 г., т. 4, Смесь, 57 — 61.
- * 14. Ол. Корсун. Мана.— М., 42 г., т. 5, Стих., 18 — 20.
- * 15. П. Куліш. Україна. Зложив П. Куліш. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького. (Зміст: передмова, до „Земляків“ та 12 дум, почасти власних В. Д.). К. 1843 р. 8^о, ст. 95 + 4.
- * 16. Г. Каневский. Письмо малороссийского гетмана Наливайка к польскому королю Сигизмунду III.— М. 43 г., т. 10, Смесь, 35 — 36 стр.
- * 17. Г. Каневский. Попович и Вдовченко (истинное малор. происшествие 16 в. в стихах).— М. 43 г., т. 11, См., стр. 27 — 29.
18. Дидко.— М. 45 г., т. 19, См., 10 — 20.
- * 19. Ол. Корсун. Дорошенко.— М. 45 г., т. 21, Стих., 11 — 12.
20. Любич-Романович. Барабаш у Хмельницкого на пиру.— М. 45 г., т. 22, Стих., 5 — 7.
- * 21. М. Петренко. Иван Кучерявий.— Юж. Рус. Сборник, 48 р., ст. 52 — 53.

IV. ФАНТАСТИЧНА ПОВІСТЬ І КАЗКА

1. Н. Маркевич. Сочетание душ, украинское поверие.— Биб. для чтения, 39 г., т. 33, Стих., 69 — 70.
- ** 2. Д. Дуб. Казка.— Ластовка, 41 р., ст. 223 — 229.
3. И. Боричевский. Москаль (чернорусский рассказ). Маяк. 41 г., кн. 16, См. 114 — 118.
- * 4. Мик. Тихорський. Вістник.— М. 42 р., т. 4, Стих., 1 — 3.
5. Н. Тихорский. Леший обшел.— М. 42 г., т. 6, Смесь, 53 — 67.
6. Н. Сементовский. Гадание (народ. малор. сказка).— М., 43 г., т. 9, Смесь, 38 — 41.
7. И. Боричевский. Чертова яма (чернорусский рассказ).— М. 44 г., т. 13, Смесь, 5 — 11.
8. И. Боричевский. Колокол (повесть чернорусская).— М. 44 г., т. 13, См., 62 — 63.

¹) Ця річ осталась нескінченою.

²) Треба мати на увазі, що „Маяк“ форматом приблизно рівний „Ч. П.“, поезії друкував дуже дрібним шрифтом в дві колони. Це було змінено аж у пізніші роки. Дрібним шрифтом друковано також „Смесь“.

9. И. Боричевский. Овечки (чернор. повесть).— М. 44 г., т. 13, См., 72 — 74.
10. И. Боричевский. Скряга (чернор. повесть).— М. 44 г., т. 13, См., 74 — 76.
11. И. Боричевский. Чортові яблуки (предание чернорусское).— М., 44 г., т. 13, См., 76 — 77.
12. И. Боричевский. Литовский уж (чернорусский рассказ).— М. 44 г., т. 14, См., 12 — 13.
13. И. Боричевский. Трое — сыне (повесть чернорусская).— М. 44 г., т. 14, Смесь, 6 — 10.
14. И. Боричевский. Урлик не дурень (повесть чернорусская).— М. 44 г., т. 14, См., 10 — 12.
15. И. Боричевский. Медная гора (поверие чернорусское).— М. 44 г., т. 14, См., 13 — 16.
16. И. Боричевский. Бездолный (повесть чернорусская).— М. 44 г., т. 14, См., 41 — 44.
17. И. Боричевский. Прехитрая баба (рассказ чернорусский).— М. 44 г., т. 15, См. 51 — 55.
- * 18. А. М. (етлянський В. Д.). Козачі поминки.— Юж. Рус. Зб., 48 р., ст. 22 — 23.

V. ЖИТТЯ УКРАЇНИ XVIII — XIX вв. В РОЗПОВ. ПИСЬМЕНСТВІ

- ** 1. Отрывок из истории некоторого малороссиянина.— А. Павловский. Грамматика малор. наречия. Спб. 1818. 8°, 90 — 93.
2. М. Погодин. Неистовство (из цикла „Психологические явления“ В. Д.).— Повести М. Погодина. М. 32 г., 8°, ч. 1, ст. 190 — 194.
3. М. Погодин. Искушение (из цикла „Психологические явления“ В. Д.).— Повести М. Погодина. М. 1832 г., 8°, ч. 1, ст. 197 — 202.
4. [Г. Квитка]. Украинские анекдоты.— Молва, 33 г., ч. V, № 65, стр. 259 — 260 (а в VI ч. № 120 „Шпигачки“ В. Д.).
5. А. Кольцов. Ночлег чумаков. Биб. для чтения 1836 г., т. 16, кн. 5, ст. 9 — 12 и Журнал Военно-Учеб. Заведений 1839 г., т. 18, № 69, ст. 5 — 8.
- Також в „Стихотворениях А. Кольцова“, Спб. 1846 г., 8°.
6. [Основьяненко]. Листи до любезних земляків. Х. 1839 р., 8°, ст. 48.
7. М. Лермонтов. Тамань. Отеч. Записки. 1840 г., VIII.
- ** 8. Г. Гребінка. Так собі до земляків.— Ластовка, 41 р., ст. 1 — 19.
9. Н. Тихорский. Заклад.— М. 41 г., ч. 19, проза, 169 — 186.
- Тоже см. в „Разные повести“. Спб. 1843 г., 16°, ст. 167 — 230.
10. Н. Тихорский. Поездка в Петербург.— М. 41 г., кн. 24, проза, 89 — 123.
11. Основьяненко. Герой Очаковских времен. Современник. 1841 г., т. 23, повести, стр. 87 — 155.
12. Гр. Пехотинский. Поучительная поездка на почтовых.— М., 42 г., т. 1, проза, ст. 19 — 43.
13. Н. Тихорский. Первая невеста.— М. 42 г., т. 1, проза, ст. 44 — 69.
14. Н. Тихорский. Ночь в лесу.— М. 43 г., т. 7, Смесь, 1 — 11.
15. Н. Тихорский. Последняя невеста.— М. 1843 г., т. 8, проза, 109 — 127.
16. И. Боричевский. Неудачная покупка.— М. 44 г., т. 17, Смесь 1 — 8.
17. И. Боричевский. Выстрел.— М. 44 г., т. 17, Смесь, стр. 11.
18. И. Боричевский. Подбрехач. Рассказ чернорусский.— М. 44 г., т. 17, См., 11 — 14.
- * 19. А. М. (етлянський). Свiрка.— Юж. Рус. Зб., 48 р., 25 — 27.
20. Ник. Тихорский. Трава Рута.— М. 42 г., т. 5, Смесь, 21 — 22.

VI. ІСТОРІЯ

1. Записки о слабодских полках с начала их поселения до 1766 г. Х. 1812. 8°.
- 87 ст.
2. И. Срезневский. Палий (из „Зап. Ст.“ В. Д.).— Сын Отечества. 1834 г., ч. 42, История, 413 — 426.
3. И. Срезневский. Выговский и Пушкарь.— С. От., 34 г., ч. 46, Ист. 258 — 274.
4. [И. Срезневский]. Украинская летопись 1640 — 1657 г.г. Х. 1835 г., 16°.
- 187 ст. (ст. 144 — 184 пересказ 8 песен, дум и преданий. В. Д.).
5. О. Гладкий. Азовские казаки.— Маяк, 43 г., т. 11, материалы, 111 — 121.
6. А. Скальковский. Наезды гайдамак на Западную Украину в 18 ст. Од. 1845 г., 8°, 230 ст.
7. „Список с переводного письма салтава Турского“ и „Ответ салтана из Чигрина от казаков“ дост. Лебедев.— М., 45 г., т. 22, Смесь, 112 — 115.

8. Н. Сементовский. Старина малороссийская, запорожская и донская. Спб. 1846 г., 4^о, стр. 64.
Так же в „Иллюстрации“ 46 г.
9. С. Броневский. Новейшие географические и исторические сведения о Кавказе (немало и о Черномории. В. Д.).— М. 1823 г., 8^о, 2 ч.ч.
10. Прохорович. О положении Кубанской земли, о воде, об атмосфере...— Военно-Мед. Журнал, 26 г., ч. 8, № 2—3, ст. 225—242.
11. И. Дебу. О Кавказской линии и присоединенном к ней черноморском войске. Спб. 1829 г., 8^о, гл. 10.
Ранее было в „Отечеств. Записках“ за 22 и 23 г.г.
12. П. Зубов. Картина Кавказского края. Спб. 1835 г., 8^о, ч. 2 (глава „Земля в-ка черноморского“, ст. 189—225).
13. Краткий историко и медико топографический очерк Кубанской кордонной линии Черноморского коз. войска.— Жур. Мин. Внутр. Дел. 1836 г., ч. 20, ст. 1—27.
14. Г.-л Х (атов. В. Д.) О Черноморском казачьем войске.— Военный журнал, 1843 г., № 2, ст. 119—203.
15. Н. М. Воспоминания о Кавказе 1837 г.— Библиотека для чтения, 1847 г., т. 80—81⁴).

VII. ЕТНОГРАФІЯ

1. А. Карнелиус. Описание Кременчуга. Укр. Журнал, 25 г., ч. 5, № 4, 242—249.
2. Н. Бублиев. Описание Гадяча и его повета.— Укр. Жур., 25 г., ч. 5, № 6, 389—400.
3. А. Мещерский. Описание г. Прилук и его повета.— У. Ж., 25 г., ч. 7, № 13, ст. 50—60.
4. Краткое описание г. Мариуполя и его округа в 1823 г.— Сев. Архив, 1826 г., ч. 22, Статистика, 110—113.
5. Одесса — Новороссийский календарь, изд. П. Морозовым. Од. 1833 г.
6. Город Харьков.— Современник, 40 г., 20 т., 100—145.
7. [Г. Квитка]. Украинцы.— Совр., 41 г., т. 21, Этногр., стр. 75—86²).
8. С. Гоготский. Письмо о Почаевской Лавре.— М., 45 г., т. 20, Смесь, 14—18.
9. Описание Святогорска.— Маяк, 45 г., т. 20, Мат., 1—27.
10. Волынская Старина (Острог, Дарман, г. Дубно)— Маяк, 45 г., 23 т. Материалы, 36—44.
11. Н. Сементовский. Путешествие по всей России. Очерки Малороссии. Полтава.— Иллюстрация, 46 г., № 2 (стр. 305—312) и № 21 (ст. 323—325).
12. Н. Сементовский. Харьков.— Иллюстр., 46 г., № 46, ст. 723—729.
13. В. Пассек. Полтава.— Совр., 49 г., 18, Смесь, 160—175.

¹) Чимало інших споминів, описів кордонної лінії, а також міст Катеринодара, Євська, Геленджика є в старому, „Кавказком Календаре“, тифліських, одеських та інших газетах. Зауважимо, до речі, що жодних укр. губерніяльних „Ведомостей“ В. Сиповський не використав. Не переглянув він, як видко, і центральних газет.

²) Цей нарис, як і стаття про Харків (Совр. 40 г. 20 т.) як каже П. Плетньов, належить Г. Квітці. Див. Н. Баженов „Г. Ф. Квитка“.— Изв. Отд. Рус. яз. и слов. ИАН, 1910 г., т. 15, ст. 279 і 280).

О. НЕМЕРОВСЬКА

Толстой в російській пресі 1928 р.

(до століття із дня народження)

1

Кожний письменник, особливо, визначний письменник, живе не одним життям, а багатьма, періодично відроджуючись у сприйманні наступних поколінь. Ми знаємо багато випадків „відродження“ письменника в певний історичний момент. Що ж до письменників світових, які завжди живуть у свідомості наступних поколінь і ніколи остаточно не вмирають, то слово „відродження“ тут треба замінити, мабуть, словом „оживлення“, бо їхня незгасла вага й вплив дістають тільки новий покрив від сучасників даного моменту, збуджуючи до себе загострений інтерес. При цьому, незрідка буває, що це оживлення залежить від зовнішніх причин, які не мають нічого спільного з естетичною й соціальною кон'юктурою даного моменту, як наприклад, якою-небудь ювілейною датою, зв'язаною з письменником. Тоді це механічне оживлення виявляється в деякій, я б сказала, безсистемності збуджених відгуків, позбавлених того основного стрижня, який відчувається, коли інтерес до письменника або твору збільшується по силі внутрішніх причин: його ідеологічною або художньою суголосністю з епохою й т. інш. Саме такий характер безсистемності, відсутності певного обличчя має звесь різноманітний та багатий на кількість потік ювілейної літератури про Толстого, що вийшла друком цього року в зв'язку з століттям із дня народження, яке вийшло 28 серпня.

Художня довершеність Толстого є така безперечна не тільки для Росії, але й для цілого світу, що не зважаючи на періоди невизнання, що кілька раз наставали, він і досі ще помітно впливає на багато літературних фактів сучасності. Зате філософія Толстого, його світогляд, його доктрина, така популярна свого часу, увесь позаестетичний зміст його творів, відчувається тепер як далекий відгомін давноминулого, не перекликаючись з тим, чим живе читач сьогоденного дня. За останніх років життя Толстого існувало ніби два Толстих: один — живий, що жив, мислив і страждав у себе в Ясній Полянці, другий — утворений уявою, що жив у свідомості тисяч його шанувальників. Наша сучасність взагалі не визнає канонів і радо здійснює з п'єдесталу знесені на нього авторитети. І навіть урочистість ювілейної дати, що нині святкується, і зачарування від імення Толстого не могли затримати видавану літературу на тому стилістичному та емоціональному рівні, на якому звичайно стоять всілякі традиційні ювілейні твори друкованого слова.

Спробуймо коротенько оглянути цей потік, застерігши при цьому, що наш огляд не претендує на функцію докладної толстовської бібліографії 28 р., а розглядає тільки ті публікації й твори, які

вносять щось нове у сприймання особи Толстого і в царину багатой „толстовіяни“.

Найприродніший імпульс для того, щоб відзначити важливість ювілейного року — це перевидання творів ювілянта. В даному разі можна говорити навіть про ювілейний період, що почався цього року, бо в таких великих починаннях, як видання творів, мова мовиться, звичайно, не за рік, а за роки. Тому, видання Толстого, що його випускає ГИЗ, яке старанно редагують та вивіряють, не притягає до себе особливої уваги, тим більше, що виходить воно паралельно з виданням Гоголя, Тургенєва та інших класиків. Багато значніший є грандіозний своїм задумом і розмахом другий почин ГИЗ'а — абсолютно повна збірка творів Толстого більш як на дев'ятдесят томів. Я згадую її в даному разі, хоч вона ще й не почала виходити, бо це найбільш ювілейний факт із всього, що виходить, або має вийти в зв'язку з толстовським ювілеєм. Навряд чи в іншому випадкові здійснилося б таке відповідалне й трудне підприємство, як майже стотомне видання всього, що написав Толстой або що безпосередньо стосується до нього.

Біографічних матеріалів про Толстого є дуже багато: записки його секретарів та друзів, різноманітні спогади про нього, як близьких, так і цілком сторонніх йому осіб, його власні щоденники й листування — все це великою мірою приступне читачеві й робить Толстого найкраще показаним з поміж усіх російських письменників. Великий інтерес сучасности до документальних матеріалів, повільне оголошування цілої літературної спадщини російських письменників та їх рідних, позбавляє особного ювілейного значення ті нові біографічні матеріали про Толстого, які побачили світ цього року. Такі щоденники Софії Андріївни, листування Толстого з Тургенєвим (обидві книги в виданні Сабашникових), щоденники й листи матери Толстого, оголошені його сином С. Л. Толстим у книзі „Мать и дед Л. Н. Толстого“ (Федерация писателей). Сюди ж треба додати спогади й записки про Толстого, що вже видрукувані, з яких багато частинами побачили світ уже кілька років тому й тепер дістали тільки свою остаточну редакцію. Такі: — „Ухол и смерть Толстого“ А. Л. Толстой, Гусєва, „Два года с Толстым“ та Булгакова „Трагедия Льва Толстого“. Всі три книжки присвячені тяжкій драмі останніх років толстовського життя, драмі, яка досі ще так глибоко й так сильно хвилює що й тепер ще досить безсторонні та спокійні записки Булгакова читають з більшим хвилюванням, ніж найцікавіший зворушливий роман. Складність і неясність толстовської біографії, певніше тої частини її, яка стосується його родинного життя, бажання зрозуміти й розгадати походження трагедії останніх років викликали появу двохтомної книги Жданова — „Любов в жизни Толстого“, де автор на підставі документів, частково ще навіть не опублікованих, старається простежити все емоційне життя Толстого від моменту статтевого дозрівання до початку дряглости. Книга вдала тим, що подаючи багато цікавих даних і фактів, зберігає цілковиту безсторонність, рідку в біографів Толстого, не м'ягчить фарб для обмалювання молодого Льва Миколаєвича й не згущає їх для показу старої Софії Андріївни.

У низці всіляких „опублікувань“ можна ще згадати й недруковані твори Л. Толстого, де майже всі твори, що друковано досі тільки за кордоном, уперше друкуються в російськiм виданні і тому аж тепер стають приступні російському читачеві.

Звичайно не минулося і без робіт цілком біографічного жанру, такі, наприклад, дві книжки Гусева „Молодой Толстой“ та „Толстой в расцвете художественного гения“. Ця біографія, безперечно, цінна робота, бо вона хоч і стисліша, ніж відповідна робота Бірюкова, але разом з тим, подає читачеві багато цінних і нових біографічних матеріалів із щоденників, листів та мемуарів, які, здебільшого, правда, вже опубліковані, але широкому читачеві невідомі та не досить цікаві самі від себе й тому, зібрані в одній книзі, зберігають свіжість.

До ювілейної дати безперечно слід віднести й такі книжки, як збірку думок, висловлених Леніним про Толстого, Плехановим про Толстого й цілої збірки за редакцією Фриче, куди ввійшли і давно вже друквані статі відомих російських марксистів про Толстого. Хоч ці роботи й збірки статей, написаних багато років тому, і не вносять нічого нового в сучасне вивчення Толстого, проте вони потрібні, як незначні зразки справжньої марксистської критики й соціологічного літературознавства. Ювілей Толстого потяг за собою упорядкування та зібрання в одно окремих порозкиданих висловлювань, але ми не будемо спинятися на них, бо всі вони до певної міри відомі читачам.

Цілком позалітературний та позапобутовий характер має абстрактна книжка Квітко „Философия Толстого“, де автор у строго філософському абстрактному, хоч і матеріалістичному плані, розглядає й майже полемізує з етичними, естетичними, релігійними та історичними твердженнями Толстого, але їх хиткість і недоводливість вже так часто й безперечно доводилась багатьма, що мимоволі виникає сумнів до потреби й, особливо, своєчасності такої книжки, як книжка Квітко, в такій площині, в якій він її склав (наприклад, полеміка з теорією безсмертя та інш.).

II

Перейдімо тепер до групи книжок напівхудожнього біографічного характеру, які не мають наукового значення, але намагаються зробити для нас конкретнішим Толстого — людину, Толстого — літератора, Толстого — мислителя. Я кажу про два біографічних монтажа Апостолова й Островського. Сам жанр монтажу в історії літератури є явище нове й не зовсім звичайне. Низка суто літературних соціальних причин, на яких не час і не місце тепер зупинятися, викликала підвищений інтерес до історичного матеріалу, до біографій, мемуарів і таке інше. Матеріал цей енергійно використовують белетристи, що щедро постачають на книжковий ринок історичні та історично-біографічні романи.

Але в літературі історичний матеріал завжди трохи деформований. Так само, тільки меншою мірою його деформують у біографічному монтажі, де автор, підбираючи документальний матеріал, утворює той або той образ свого героя. Таких робіт ми вже знаємо декілька. Толстой викликав до життя цілих дві, присвячених йому, книжки цього жанру — очевидно, результат ювілейного інтересу „Живой Толстой“ Апостолова і „Молодой Толстой“ Островського. Апостолов намагається дати образ Толстого на протязі цілого його життя в усіх його проявах. На жаль, книжка своєї назви не виправдує. „Живого Толстого“ не вийшло. Вийшов, переважно, саме той другий Толстой, який існує в уяві прихильників і про якого ми говорили на початку статті. Цей другий вигаданий Толстой, звичайно, має більш

іконописний характер, наближаючись до штучно створеного типу святого із середньовічних легенд, але менший від справжнього Толстого як духовним багатством так і яскравістю своєї винятково складної індивідуальності. Апостолов дуже рідко користується власними думками Толстого — щоденниками, листами й таке інш., вибираючи з них тільки ті, де даються реальні біографічні факти, а не ті, які б змалювали психологічний образ Толстого. Затушкована ціла внутрішня еволюція Толстого з її раптовими скоками, не виявлені його літературне зростання та письменницька роля, надто велику увагу вділено окремим біографічним моментам, які не грають істотної ролі й висвітлені над міру докладно. Від надмірної розмаїтості матеріялу й не досить старанного добору Толстой виходить розпливчастий та неживий, а над міру довгі уривки роблять цілу книгу втомною та нудною. Вдалішою треба визнати книжку Островського, який обмежився тільки першим періодом життя Толстого, закінчивши одруженням, і тому авторові вдалося досягти деякої суцільності створеного від нього образу. Правда й його Толстой виходить трохи зглажений, не досить відтінені розливи суперечності толстовського характеру, що творять його головну своєрідність. Проте такий матеріял є й Островський міг би успішно його використати. Але тут ми переходимо до питання про принципи будови монтажу, що не стосується матеріялу даного огляду. Книжка Островського, у всякому разі, дає живий компактний та цікавий матеріял, що досить яскраво змалює Толстого, а тому її читати легше, ніж книжку Апостола. До книжки додано вступне слово Ейхенбавма, що конспектує його велику книжку про Толстого, на якій далі я затримаюся докладніше. Тепер же мені хочеться зупинитися ще на однім творі цього разу не російського автора, який мабуть можна зіставити з щойно розглянутими книжками. Я кажу про „Певца своей жизни“ Стефана Цвейга, єдиний з чужоземних відгуків, перекладений на російську мову й тим запроваджений до російської ювілейної літератури. Я не випадково ставлю цей твір поруч обох монтажів. Побудований на зовсім інших принципах, він виконує ту саму белетристичну функцію, можливо навіть більше, ніж вони.

Трохи барвистий імпресіонізм Цвейга, що творить завжди характерне й багате на нюанси забарвлення його художніх творів, не забутий і в цім творі, який мусить утворити емоційний образ Толстого, переломлений в естетичному сприйманні Цвейга. Цей імпресіонізм та неперевереність наведених даних справляє вражіння легковажності та поверховості. Так, дуже поверховий і навіть вульгаризований підхід до складного й болючого „опрошення“ Толстого: „Поближе, поскорее к „братьям“, одним взмахом воли Лев Толстой надеется стать „народом“ и вместе с тем божьим христианином“ (стр. 88). Так само спрощено змалювання родинного життя Толстого за період від 1865 по 1878 р., що минало, як ми знаємо з багатьох висловлень самого Толстого й Софії Андріївни, зовсім не так гладко й солодко, як легковажно змалює Цвейг: „Толстой счастливее, отдавший своему творчеству, следит не за собой, а только за светом. Он не спрашивает, почему он создает семерых детей и два самых могучих эпических произведения; тогда и только тогда Толстой живет, как все беззаботные — в почтенно буржуазном эгоизме семьянина, счастливый, довольный, освобожденный от ужасного вопроса „почему“...“ (стр. 75). Це спрощення по суті поруч із звичайною для Цвейга надмірною образністю, яка доходить до вигадливості стилю, повторення шаблонних тверджень про розрив між теорією й життям Толстого, нарешті,

низка дрібних неправдивих фактів (Толстой писав „Семейное счастье“ після одруження) роблять книжку Цвейга мало важливою й мало цінною, якщо не брати до уваги окремі гарні, краще сказати, гарно висловлені думки.

III

Нарешті зупинімося на трьох самостійних монографіях про Толстого: Львова-Рогачевського „От усадьбы к избе“, Шкловського „Материал и стиль“ в романе Толстого Война и Мир“ і Енхенбавма „Лев Толстой“. Таке зіставлення, звичайно, ні в якому разі не свідчить про якісну рівноцінність усіх трьох книжок, з яких дві перші навіть видало одно видавництво майже в однаковій обкладинці, наче підкреслюючи їх зовнішню близькість. Але ця „близькість“ звучить, як насміх, бо книжка Шкловського є цілком нове переломлення звичайних розглядів і трактувань „Войны и Мира“ і стане, певно, за методологічний поворотний пункт для самого Шкловського, а книжка Львова-Рогачевського не додає нічого, крім певного числа друкованих листків, ні до літератури про Толстого, ні до його власного зібрання творів. Львов-Рогачевський, взагалі, як мало хто з сучасних дослідників, відзначається умінням цілком непродуктивно вживати слів, які повторюють те, що не раз казалось до нього не так барвисто й в стислішій формі. Урочиста ювілейна дата, до якої пристосована книжка, ще більш розв'язує Львову-Рогачевському руки, припускаючи можливість висловів, як наприклад: „Этому неповторимому цветку, который расцветает раз в столетие и жадно впитывает могучие и буйные соки эпохи, овеянной бурями, мы посвящаем нашу книгу“, або: „Страстное влечение к зеленому, радостному, благоухающему, играющему всеми цветами радуги, звучащему миру Лев Николаевич сохраняет на всю свою жизнь и на всех своих путях и перепутьях“. Цей багатомовний та малозмістовний стиль додержано через цілу книжку, яка доводить, певніше, твердить, не досить переконуючи, що Толстой — яскравий виявник своєї класи, який по суті стоїть на багато ближче до „избы“, ніж „до усадьбы“. Соціологія автора не йде далі таких висловів: „И вот этот аристократ по рождению и воспитанию, подобно А. С. Пушкину — „Родов униженных обломов“, становится гениальным разоблачителем сперва придворного круга, новой знати, чиновничьего служилого дворянства, гвардейщины и аристократиков офицерства, а затем и всего дворянства“. А історично літературна аналіза полягає в тому, що встановлюється, кого з родичів або знайомих змалював Толстой в тім або тім героєві. У своїй монографії Львов-Рогачевський не виставив ні одного нового твердження про Толстого, не висловив жадної цікавої думки, не поставив жадної проблеми. Цілком протилежне можна сказати про книжку Шкловського, що вийшла більш соціологічна, ніж книжка „марксиста“ Львова-Рогачевського.

Шкловський починає свою книжку заявою: „Эта книга не юбилейная... Я посвятил большую часть своей работы выяснению вопроса связи Толстого с его классом. Менее отчетливо удалось мне провести в моей работе вопросы жанра“ (стр. 7). І ось це вияснювання зв'язку Толстого з його класом привело до кваліфікації „Войны и Мира“ як „неудавшейся дворянской агитки“. Це доводиться досить таки переконуючим зіставленням тексту „Войны и Мира“ з текстом тих історичних джерел, з яких користав Толстой у своїй роботі.

Розглядаючи, що з основного матеріалу „витесняв“ Толстой, що поглинав його метод, а що переходило на сторінки роману, Шкловський з допомогою влучної аналізи літературних способів установлює соціологічну спрямованість роману: „Война и Мир“ по заданню, но не по восприятию читателя — канонизация легенды (стр. 75). Саме аналіза способу — (в сцені з Мюратом слово „король“ і „королевський“ повторено 19 раз, що утворює іронічний план змалювання Мюрата) приводить до вияснення соціальної та ідеологічної суті Толстого 60 років. У „Войне и Мире“ немає різночинців: єдині різночинці роману — Наполеон і Сперанський, зближені зовнішньою спільною прикметою білих рук. І в Толстого як до Наполена так і до Сперанського ставлення явно негативне, як до різночинців, які не по закону стали до влади. Вся робота має на меті довести основне твердження Шкловського: „Обычно говорят, что Лев Николаевич, не смотря на то, что он был крупным помещиком, смог создать „Войну и Мир“. Это неверно. Лев Николаевич именно поэтому и смог создать „Войну и Мир“... Лев Николаевич Толстой — самый помещичий писатель. Другое дело, как были прочтены его вещи через много лет“. Найменше вдалася Шкловському аналіза мови й сюжету — прикінцеві розділи книжки. Є місцями спекуляція на несподіваність та гостроту виставленої тези, якої не можна довести одним прикладом — тим часом Шкловський часто обмежується одним тільки прикладом, посиляючись на такі ж мало авторитетні джерела, як і ті, якими на його думку користувався Толстой. Але в цілому книжка гостро й по новому ставить питання про „Войну и Мир“, і є показова ілюстрація тої, характерної для сучасності, тенденції понизити легендарного Толстого, про яку ми казали вище.

Така сама тенденція відчувається і в книзі Ейхенбавма „Толстой“, що охоплює тільки молодого Толстого до 62 року. Коли Шкловський в своїй книжці видержує зовнішній план соціологічної аналізи, то зовнішній план Ейхенбавма — біографічна монографія. Книга починається навіть з традиційної характеристики батьків Толстого, далі через дитинство та юнацтво допроваджує Толстого до виступу на літературній ниві й завоювання літературної слави. Тим часом, центр ваги книжки, звичайно, не в цій докладній біографічній канві — вона є засіб для знищення звичного образу Толстого та створення нового Льва Миколаєвича, не канонізованого прихильниками - толстовцями і присяжними біографами. А цей Лев Миколаєвич потрібний Ейхенбавму для його основного завдання: вияснення ролі Толстого в історії російської літератури й літературного побуту, ролі, яку не канонізували присяжні історики російської літератури. „Основная сила Толстого определяется именно особого рода цинизмом, до предела разлагающим душевную интимную жизнь человека и превращающим его в какой-то химический процесс“ (стр. 36). Це приводить його до художнього „нігілізму“. В соціальному відношенні він — „охранитель дворянской культуры, ее воинствующий рыцарь, гордый знанием „правственных законов“, которые заменяют ему придуманные интеллигентами „убеждения“, „направления“ и „теории““ (стр. 288). З „нігілізма“ Толстого виростає й його „моралізм“, який приводить його в царині літератури до „позиции воинствующего архаизма“ і викликає спроби відродження якихось старовинних жанрів XVIII сторіччя, які він виразно відчуває...

Я не маю на меті зараз захищати або, навпаки, спростовувати ті або ті твердження творів, що їх розглядаю. Тому не зупинятимуся

на тому, що в книжці Ейхенбавма є спірне й полемічне, а тільки зауважу об'єктивні й невід'ємні вартості книжки. Цікаве змалювання та висвітлення літературно-побутового середовища, запровадження цікавого нового суто-літературного матеріалу (історія написання „Казаков“), нарешті постановою цікавої й досі ще ніколи не-ставленої проблеми — Толстой та Прудон — усе це робить книжку можливо, найважливішим фактом ювілейної літератури 1928 р.

Не будемо зупинятися на низці дрібних компілятивних книжечок, що трактують загальні та окремі питання Толстовської біографії й творчості, хрестоматіях, бібліографіях, подорожниках та інш. Частину цього викликала до життя ювілейна дата, а частина — бібліографії й подорожники — хоч які вони корисні, несуть таку підсобну функцію, що не варті окремого перелічення й характеристики.

Ми згадали про все, що заслуговує уваги (окрім хіба Львова-Рогачевського, якого довелося завести за гарне видання й високу ціну на книжку). Робити загальні висновки тяжко, навіть неможливо. Саме ювілейність обертає увесь матеріал, що його розглядаємо, в безсистемний хаотичний потік, який не дається характеризувати.

Толстой стає для нас чим раз знайоміший, чим раз більше розкривається нам його особисте життя. І разом з тим, під впливом виявленої правди і під тиском сучасної сміливої критичної думки, спадають з нього ті запахи пскрови, які на нього накинули в останні роки його життя й особливо в перші роки після смерті. Історія немилосердна і не терпить довгого поклоніння. І сучасна епоха перцінки всіх цінностей, особливо безжалісна до окремих осіб, з особливою гостротою підбиває до зривання пскровів. Але витяганий і майже вже витягнений з-під одежі легенди Толстой встає перед нами людяніший, „грішніший“, але й величніший у з'єднанні суперечностей своєї натури, в літературних, особистих та філософських хитаннях, великий великою історичною роллю, яку він відіграв у духовому, головню літературному житті Росії.

Проф. М. ЛОЗИНСЬКИЙ

З міжнародної політики в 1928 р.

І. ПАРИЗЬКИЙ ПАКТ ПРОТИ ВІЙНИ І РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

Міжнародні відносини в 1928 р. характеризуються наростанням противенств між державами капіталістичного світу і перш за все між двома найбільшими імперіялістичними державами цеб-то Англією та Злученими Державами Північної Америки, змаганням Англії загладити ці противенства під гаслом єдиного капіталістичного протирадянського фронту і маскуванням як тих противенств, так і готування до війни проти Радянського Союзу пасифістичним гаслом про роззброєння.

Зворотню точку в цьому галасі про роззброєння була участь Радянського Союзу в підготовній комісії для роззброєння та радянські проекти повного й частинного роззброєння, поставлені на п'ятій сесії комісії в березні 1928 р.¹⁾ Дебати над радянськими проектами та відкинення їх, виявили, що капіталістичні держави не мають ніякого бажання хоч як небудь обмежити свої озброєння та що весь галас про роззброєння є тільки комедія.

Останній акт цієї комедії це пакт проти війни, що виріс з первісної ініціативи французького міністра закордонних справ Бріана, був зформований американським державним секретарем Келогом і підписаний у Парижі 27 серпня 1928 р. (т. зв. Пакт Келого або Паризький Пакт).

Яку роль повинен був відіграти цей пакт у справі роззброєння, це зазначив американський делегат Джібсон на п'ятій сесії підготовчої комісії про роззброєння у дебати над радянським проектом про повне роззброєння. Відкидаючи радянський проект як небажаний та утопійний, Джібсон протиставив йому американську рецепту забезпечення мира, а саме загальну конвенцію проти війни, яка буде найуспішнішим висловом універсальної волі мира. Ця заява Джібсона була зроблена тоді, коли пакт проти війни підготовлявся в дипломатичних канцеляріях великих імперіялістичних держав. Тепер, після підписання пакту проти війни, маємо змогу оцінити його справжню роль в справі роззброєння й забезпечення мира.

* * *

Перш за все коротка історія пакту проти війни.

Як уже зазначено, зродився він з первісної ініціативи французького міністра закордонних справ Бріана, що являється мистцем маскування кожноточасних інтересів імперіялістичної Франції гаслами буржуазних „вселюдських ідеалів“.

¹⁾ Див. мою статтю: „Радянські проекти роззброєння й капіталістичні держави“, Ч. III. № 5 — 6 1928 р. — Про проблему роззброєння в піло-стї див. мою працю: „Проблема роззброєння, ліга націй та СРСР“, Юридичне Видавництво Наркомюсту УСРР, Харків 1929 р.

На початку 1927 р. міжнародне положення Франції було доволі ізольоване. Італія в Північній Африці й на Балканах виступала щораз агресивніше проти Франції, за Італією стояла Англія, що тільки офіційно маскувала свою ворожнечу коректністю союзника, наближення між Францією й Німеччиною не наладжувалося, відмова Франції ратифікувати договір Мелон-Беранже про французькі довги в Злучених Державах впливала дуже некорисно на французько-американські відносини. В цих умовах Бріан рішив покористуватися десятиріччям приступлення Злучених Держав до імперіалістичної війни по боці держав антанти і 6 квітня 1927 р. звернувся через кореспондента „Associated Press“ до американського народу з закликом скласти договір по вічний мир. Політична мета цього жесту ясна: Війна між Америкою і Францією є так як виключена, а за те запевнити собі не тільки нейтральність, але і приязнь Америки на випадок конфлікту з Англією й Італією було б для Франції дуже цінно.

На цей трохи дивний з дипломатичного погляду заклик урядового керівника французької закордонної політики до американського народу з поминенням американського уряду американські урядові кола відповіли урядовою мовчанкою. Однак скоро республіканська партія, що знаходиться при владі, зорієнтувалася, що з французького заклику можна зробити капітал, який підніме міжнародний престиж уряду і через це придасться також у недалекій виборчій боротьбі за становище президента.

Зав'язуються вступні переговори між французьким міністром закордонних справ та американським послом у Парижі й в результаті 20 червня 1927 р. Бріан посилає до Вашингтону проєкт договору, в якому обидві держави „засуджують прибігання до війни і відмовляються від неї, як від інструменту своєї національної політики у взаємних відносинах“ (арт. 1) та обов'язуються всі конфлікти між собою полагоджувати мирним способом (арт. 2).

Такий договір з одною Францією не мав особливого інтересу для Злучених Держав. Що інше поширити його на всі великі капіталістичні держави, бо таким чином Америка могла б стати арбітром у конфліктах між ними. Цю ідею довго обмірковували в Вашингтоні і аж 28 грудня 1927 р. Келог відповідає Бріанові, пропонуючи поширити договір на всі великі держави.

Ця пропозиція, ясна річ, була не вигідна для Франції. По-перше Франція через договір з Злученими Державами хотіла поставити себе в упривілейоване становище супроти інших великих держав, а тут пропонують їй становище одної з договірних сторін у договорі, що обнімав би всі великі держави. По-друге, коли Франція легко було відмовитися від війни зі Злученими Державами, то Пакт Ліги Націй, Локарнські договори та окремі договори Франції з Бельгією, Чехословаччиною, Польщею, Румунією, Югославією не викликають можливості війни Франції в Європі.

Тому в відповіді з 5 січня 1928 р. Франція старається змінити американську пропозицію на свою користь по-перше тим, щоб пакт проти війни склали найперше тільки Франція і Злучені Держави, а інші держави щоб аж після приступили до пакту, по-друге тим, щоб пакт містив відмову не від війни взагалі, а тільки від агресивної війни.

Настає довга дипломатична переписка між Бріаном і Келогом, яка кінчалася тим, що Злучені Держави в ноті з 13 квітня 1928 р. пропонують Англії, Німеччині, Італії та Японії приєднатися до дотепе-

рішних змагань Франції й Америки та скласти один спільний пакт проти війни, відкриваючи приєднання до нього всім іншим державам.

Американський проєкт пакту проти війни складався з вступу та трьох артикулів. Вступ містив відому пасифістичну фразеологію про бажання забезпечення миру, основні постанови містилися в двох перших артикулах (див. нижче текст паризького пакту), третій артикул містив постанови про ратифікацію пакту та приступлення інших держав до нього.

З відповідей запрошених держав на цей американський проєкт на особливу увагу заслуговують заяви Франції й Англії.

Франція не обмежилася загальними увагами, тільки виступила з власним проєктом з 21 квітня 1928 р., який розіслала також всім тим державам, що одержали американський проєкт. Коли в американському проєкті договірні сторони загально „засуджують прибігання до війни для полегдження міжнародних спорів та відмовляються від неї як від знаряддя національної політики у взаємних відносинах“, то французький проєкт додає до цього загального засудження війни низку застережень, а саме: війна допускається як правна оборона згідно з існуючими договорами і крім того в усіх випадках, де на договірних сторонах лежить обов'язок ведення війни на основі пакту Ліги Націй та договорів, зареєстрованих у Лізі Націй (арт. 1); пакт проти війни не обмежує прав та обов'язків, що випливають з попередніх договорів (арт. 4); порушення пакту одною з договірних сторін дає вільну руку всім іншим договірним сторонам (арт. 3); пакт вступає в обов'язкову силу аж після того, коли до нього приступлять усі держави (арт. 5).

Таким чином французький проєкт хоче зберегти право на війну в усіх випадках, що випливають з пакту Ліги Націй, з локарнських договорів та з договорів Франції з меншими державами. Далі він хоче виразно ствердити загальну норму, що порушення договору одною з договірних сторін дає вільну руку всім іншим договірним сторонам. В кінці момент вступлення договору в обов'язкову силу хотів би відсунути на необмежений час.

Цей французький проєкт викликав усну відповідь Келого в формі промови, виголошеної 28 квітня 1928 р. на засіданні Американського Товариства Міжнародного Права. Келог доказував, що ані пакт Ліги Націй ані локарнські договори не суперечать американському проєктові, бо вони так само мають на меті виключити війну.

Англійська заява з 19 травня 1928 р. складена таким способом, що в ній порівнюється американський і французький проєкт з тенденцією виказати, що між ними нема розходжень. Тут вона спирається між іншим на вищезгадану промову Келого.

Зокрема англійська нота зазначає, що англійський уряд може приступити до пакту тільки від імені Великобританії та що інші держави Бритійської імперії треба окремо запросити до первісної участі в пакті, при чому заявляє, що він уже запевнився у їх згоді.

На особливу увагу заслуговує англійська нота тим, що в ній англійський уряд робить спробу прикласти американську доктрину Монрое до англійських відносин і сконструювати право Англії вести війну, коли на її думку її інтереси де небудь будуть zagrożені. Ця спроба міститься в 10-му уступі англійської ноти, де говориться:

„Текст першого артикулу про відмовлення від війни як знаряддя національної політики велить мені пригадати Вашій Ексцеленції,

що в світі є країни, що їх добробут та територіальна цілість творять живий інтерес для нашого мира й нашої безпеки. Уряд його величності дбав у минулому, щоб ясно зазначити, що не можна допустити до ніякої інтервенції в цих країнах, що їх оборона проти всякого нападу є для Бритійської імперії справа власної оборони. Треба, щоб було ясно погоджено, що уряд його величності в Великій Британії приймає договір з виразною умовою, що він нічим не порушує його свободи акції в цій справі. Уряд Злучених Держав має подібні інтереси і він заявив, що кожне порушення цих інтересів чужою державою вважатиме за неприязний акт. Тому уряд його величності думає, що зазначаючи своє становище, висловлює інтенцію й погляд Злучених Держав“.

Ріжниця між доктриною Монрое та англійською спробою прикласти її до англійських відносин лежить у тім, що коли доктрина Монрое відноситься виразно до американського континенту, то англійська нота зовсім не означає тих країн, „що їх оборона всякого нападу є для Бритійської імперії справа власної оборони“. Таким чином Англія могла завжди і скрізь заявити, що тут мовляв порушено її інтереси. Це робить цю англійську спробу сконструювати особливу британську доктрину Монрое суто імперіалістичною.

У відповідь на заяви всіх держав американський уряд у ноті з 23 червня 1928 р. виклав свої погляди на питання правної оборони, пакту Ліги Націй, локарнських договорів, та договорів Франції з іншими державами про нейтральність, стверджуючи, що всі ці питання остаються у згоді з текстом його проєкту пакту проти війни. Так само стверджує він, ідучи на зустріч арт. 3-ому французького проєкту, що розуміється само собою, що коли одна з договірних сторін порушить пакт, усі дістають вільну руку. Зокрема що - до локарнських договорів, американський уряд годиться запросити всі держави, що їх підписали, на первісних учасників пакту, щоб таким чином пакт проти війни був скріпленням локарнських договорів, бо сторона, яка порушила б один з локарнських договорів порушила би рівночасно також пакт проти війни.

В дусі цих висновків американський уряд подав проєкт договору в новій редакції, що різниться від попередньої тим, що до первісної участі запрошено британські домінії як також Бельгію, Польщу й Чехословаччину, та що зазначено у вступі, що порушення договору одною з договірних сторін дає іншим вільну руку. Натомість основні постанови пакту (арт. 1 и 2) осталися без зміни.

В кінці, після останньої виміни нот між інтересованими державами, пакт підписано в Парижі 27 серпня 1928 року.

Текст Пакту такий:

„Президент Німецької Держави, президент Злучених Держав Америки, його величність король Бельгії, президент французької республіки, його величність король Великобританії, Ірландії й заморських британських територій та імператор Індії, його величність король Італії, його величність імператор Японії, президент польської республіки, президент чехословацької республіки,

глибоко відчувачи покладений на них урочистий обов'язок допомагати добробуту людства,

бувши переконані, що настав момент щиро зректися війни як знаряддя національної політики, щоб увіковічнити мирні та дружні взаємини, що нині існують між їх народами,

бувши переконані, що всяких змін у їх взаєминах можна домагатися тільки мирними засобами та що здійснювати їх належить установленим порядком і мирним способом та що всяка нижче підписана держава, яка в майбутньому допомагатиме своїм національним інтересам, застосовуючи війну, має бути позбавлена тих вигод, що виникають з цього договору,

маючи надію, що одушевлені їх прикладом усі інші нації світу приєднаються до тих гуманітарних зусиль та приступивши до цього договору з моменту його вступлення в силу, дадуть своїм народам можливість так само скористати з його добродійних умов, об'єднуючи таким чином цивілізовані нації світу спільним відреченням від війни як знаряддя їх національної політики,

постановили скласти договір і для цієї мети призначили повноважних представників... що дійшли до згоди в цих артикулах:

Арт. 1. Високі договірні сторони урочисто заявляють від імені своїх народів, що вони засуджують прибігання до війни для поладжування міжнародних конфліктів та відмовляються у своїх взаєминах від війни як знаряддя національної політики ¹⁾.

Арт. 2. Високі договірні сторони визнають, що врегулювання або розв'язання всіх незгод або конфліктів, що можуть виникнути між ними, незалежно від характеру їх походження, повинні здійснюватися тільки мирними засобами⁴.

Арт. 3-ій містять подрібні постанови про ратифікацію та про приєднання інших держав до договору.

* * *

Підчас цілої дипломатичної переписки з приводу проєкту пакту проти війни всі держави, що брали участь у цій переписці, старанно обминали питання про запрошення Радянського Союзу до первісної участі в пакті, ставлячи його таким чином в одну чергу з тими всіми „іншими“ державами, що можуть опісля приєднатися до пакту. Більше того, англійська нота в 11-ому уступі зазначає, що ледви чи можна буде зреалізувати універсальність пакту „бо є держави, що їх уряди ще не є універсально визнані, а деякі з них не є в стані запевнити на своїх територіях лад і безпечність“ З коментарів англійської преси виходить, що ці натяки стосувалися до Радянського Союзу та Китаю.

Ясна річ, політична вага Радянського Союзу в міжнародному житті вимагала, щоб його запрошено до первісної участі в пакті. Коли-ж цього не зроблено, то це ясно говорило, що ініціатори пакту не думають серйозно про забезпечення мира та що сам пакт може стати основою міжнародного протирадянського блоку.

Цю гру розкрив т. Чічерін у своїй заяві представникам преси з 5 серпня 1928 р. Він сказав, що незапрошення Радянського Союзу до первісної участі в пакті свідчить про протирадянські тенденції аранжерів пакту і піддав критиці постанови пакту, виказуючи, що в такій формі пакт не забезпечує миру. Коли-б Радянський Союз був запрошений до первісної участі в пакті, він виступив би з пропозиціями змін, які справді робили б з пакту знаряддя миру.

Цих радянських пропозицій власне боялися аранжери пакту й тому не запросили Радянський Союз до первісної участі в пакті.

¹⁾ „Національна політика“ по західно-європейській термінології означає державну політику.

а тільки запросили його приєднатися до пакту після підписання його первісними учасниками.

На це запрошення, одержане в день підписання пакту через французького посла в Москві, Народний Комісаріят Закордонних Справ відповів нотою з 31 серпня 1928 р., в якій заявив свою згоду приєднатися до пакту.

В цій ноті вказано всі недостаті пакту, а саме неясність заборони війни через обмеження цієї заборони до т. зв. національної війни з поминенням усіх інших родів війни (інтервенція, колоніальні війни, війни проти поневолених народів і т. п.), ослаблення цієї заборони через французькі та англійські застереження, недостача якого-небудь зв'язку між пактом та роззброєнням.

Зокрема радянська нота звертає увагу на англійське застереження, яке — коли б його визнати за дійсне, давало б англійському урядові право вести війну завжди і скрізь, де тільки він захоче.

Що до англійських, французьких та всяких інших застережень, що містяться в дипломатичній переписці з приводу пакту, радянська нота заявляє, що радянський уряд не визнає тих застережень для себе обов'язковими.

В кінці радянська нота вияснює, чому радянський уряд, не вважаючи на всі недостаті пакту, рішився приєднатися до нього:

„Проте, як паризький пакт об'єктивно накладає певні зобов'язання на держави перед громадською думкою та дає радянському урядові нову можливість поставити перед усіма учасниками пакту найважливіше для справи миру питання, питання про роззброєння, що його розв'язання є єдина гарантія запобігти війні, — то радянський уряд висловлює свою згоду підписати паризький пакт.“

До цього пояснення вистане додати ось-що:

Доки йшли дебати над проектом пакту, радянський уряд і радянська преса викривали всі недостаті, вказуючи, що без роззброєння не може бути забезпечення миру, та що пакт може стати основою міжнародного протирадянського блоку. Коли ж пакт підписано, стало ясно, що факт неприєднання Радянського Союзу до пакту аранжери пакту використали б проти Радянського Союзу, вказуючи, що ось хто мовляв не хоче обов'язатися не вести війни, значить, загрожує мирові та перешкоджає роззброєнню. Тому радянський уряд рішив приєднатися до пакту, щоб по змозі притупити його протирадянське вістря а також використати його, нагадуючи буржуазним державам обов'язок роззброєння.

Цей обов'язок справді нагадано нотою тов. Літвінова до голови Підготовчої Комісії з домаганням негайного скликання сесії Комісії. Яена річ, голова Комісії є тільки знаряддя керівників політики Ліги Націй і тому він не міг нічого іншого відповісти, як те, що для скликання сесії Комісії нема нових даних та що треба підождати на результат зібрання Ліги Націй. Про цей результат далі.

З інших держав, які заявили своє приєднання до пакту, Афганістан, Персія та Туреччина заявили, що не визнають для себе обов'язковими вище обговорених застережень Англії.

* * *

З юридичного погляду значення паризького пакту в системі мирного поладження міжнародних спорів лежить у тім, що він забороняє війну також у всіх тих випадках, в яких пакт Ліги Націй

Її дозволяє, а також поширюється на ті держави, що не належать до Ліги Націй. Слаба сторона цієї правової заборони в тому, що порушення цієї заборони не потягає ніяких інших наслідків, як тільки ті, що дає вільну руку також усім іншим договірним сторонам. Однак тут же треба заважити, що т. зв. санкції проти того, хто порушив би заборону війни (такі санкції містить пакт Ліги Націй) з політичного погляду дуже небезпечні, бо вони дають імперіалістичним державам знаряддя проти слабших держав. Тому радянський уряд у своїх проєктах роззброєння не передбачив таких санкцій.

Кінець кінцем паризький пакт містить тільки правне зобов'язання не вдаватися до війни, яке кожна держава може зломати без ніяких інших наслідків крім того, що тоді пакт перестане обов'язувати також усі інші держави супроти тої держави. Реальна вартість такого правового зобов'язання все залежатиме від відношення сил між тою державою, що хотіла б зламати пакт та іншими державами, учасниками пакту.

Все це, очевидно тоді, коли пакт буде ратифікований.

II. ЗІБРАННЯ ЛІГИ НАЦІЙ. РЕЗОЛЮЦІЯ ПРО РОЗЗБРОЄННЯ МОДЕЛІ ДОГОВОРІВ ПРО ЗАБЕЗПЕКУ. АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКА УГОДА Й НІМЕЧЧИНА. ОХОРОНА МЕНШОСТЕЙ

Безпосередньо після підписання паризького пакту відбулося щорічне зібрання Ліги Націй.

Коли прийняти буржуазну тезу, що передумовою роззброєння являється безпека, то паризький пакт, скріплюючи через правну заборону війни безпеку, повинен би посунути справу роззброєння значно наперед. Однак на зібранню Ліги Націй в усіх дебатах над роззброєнням на паризький пакт не звернено ніякої уваги і він не виявив ніякого впливу на реалізацію роззброєння. Це найліпше свідчить про його безвартність.

Ми вище сказали, що паризький пакт був поки-що останньою комедією в справі роззброєння. Це тому, бо на останнім зібранні Ліги Націй великі держави антанти вже навіть не грали комедії, а просто вирішили відкласти справу роззброєння доки вони порозуміються з собою що-до розмірів обмеження озброєнь.

В дебатах зазначилися дві думки: німецька і французька. Німеччина домогалася негайного закінчення праць підготовчої комісії і скликання міжнародної конференції, яка повинна вирішити всі питання, що їх не могла вирішити комісія. Натомість Франція заступала думку, що доки держави не порозумілися про розміри обмеження озброєнь, нема чого скликати не тільки конференції, але й підготовчої комісії. Під англійсько-французьким натиском до цієї думки приєдналися всі члени Ліги Націй, так що Німеччина осталася ізольована.

В резолюції про роззброєння зроблено Німеччині ту формальну уступку, що уповноважено голову підготовчої комісії порозумітися з зацікавленими державами в справі скликання сесії комісії при кінці 1928 р. і найдалі на початку 1929 року. Про міжнародну конференцію в резолюції зовсім не згадано.

Та треба зазначити, що поки-що на скликання сесії підготовчої комісії на початку 1929 р. зовсім не заноситься.

Словом, останнє зібрання Ліги Націй не тільки не посунуло справи роззброєння наперед, але виразно погодилося з тим, що вона

стала на мертвій точці,— очевидно, дякуючи головним керовникам Ліги Націй, цеб-то Англії і Франції.

Замість роззброєння—зібрання Ліги Націй занялося знов безпекою, ухвалюючи різні моделі двосторонніх та більше сторонніх договорів про арбітраж, ненапад та взаємну поміч, вироблені Комітетом безпеки. Ці моделі рекомендується державам, що належать до Ліги Націй, щоб вони укладали між собою договори для скріплення безпеки перед війною. Радянська оцінка такої безпеки відома: договори між групами держав скріпляють протиповищення між окремими групами і являються радше загрозою ніж безпекою мира.

* * *

Як-раз підчас Зібрання Ліги Націй став відомий факт таємної англо-французької угоди, в якій обидві держави погодилися що до морських озброєнь та вирішили об'єднати на випадок війни всі свої збройні сили—на суші, на морі і в повітрі в одну цілість. Вістря цієї угоди звертається в першій мірі проти Злучених Держав, з якими Англія і Франція підписали паризький пакт. Ще один доказ, що паризький пакт не має ані для забезпечення миру ані для роззброєння ніякого значення.

Англо-французька угода змінює відношення сил в Європі. Протифранцузька політика Італії тратить підтримку Англії, що старається втягнути Італію до спільної акції. Замирення Італії з Францією відбулося б на Балканах, де суперництво між французьким та італійськими впливами в окремих державах уступило б місце погодженню інтересів суперників.

* * *

Що до Німеччини, то англо-французька згода виявилася на Зібранню Ліги Націй солідарним виступом обох держав проти німецьких домагань як у справі роззброєння, так і в справі звільнення німецької території від антантської окупації.

Виходячи з того, що Німеччина сповняє свої зобов'язання Версайського договору і локарнськими договорами та паризьким пактом дає достатню за поруку дальшого сповнювання їх, німецький уряд на основі арт. 431 Версайського договору виступив на Зібранню Ліги Націй з домаганням звільнення німецької території від антантської окупації перед реченцем, передбаченим у Версайському договорі, за яким полоса повинна бути звільнена в 1930 р. а третя в 1935 р. Однак німецький державний канцлер Міллер, що поставив це домагання, зустрівся з різкою відмовою Бріана, який заявив, що Франція не є зобов'язана до негайного знесення окупації і може згодитися на нього тільки за певні компенсації.

Німеччина досягнула тільки те, що на конференції шести держав цеб-то Англії, Франції, Бельгії, Італії, Японії й Німеччини, в справі врегулювання зобов'язань Німеччини з Версайського договору досягнуто згоди в таких трьох точках: 1) рішено почати переговори про евакуацію німецької території на лівім березі Рейна, 2) визнати за потрібне врегулювати репараційну проблему та рішено для цієї мети скласти комісію експертів з шістьох держав, 3) рішено утворити

т. зв. погоджувальну комісію, що мала б вирішати спірні питання в зв'язку з евакуацією Рейнського краю. Склад, компетенція й речення чинності цієї комісії будуть визначені пізніше. Німеччина стоїть на тім, що чинність комісії повинна скінчитися найдалі з кінцем 1935 р., щоб-то тоді, коли повинна скінчитися окупація Рейнського краю.

Щоб оцінити ці рішення конференції шістьох держав треба мати на увазі ту обстановку, в якій вони відбувалися.

Нові вибори до німецького парламенту дали основу для утворення коаліції соціал-демократії й буржуазних партій включно до партії Штресмана. Німецька соціал-демократія, вказуючи на те, що така коаліція являється гарантією республіканського ладу в Німеччині, сподівалася від Франції уступок в справі евакуації Рейнського краю та репарацій і була готова за ті уступки ослабити східну орієнтацію німецької міжнародної політики і скріпити західну — щоб-то приєднатися до протирадянського блоку. Однак англо-французька згода зробила Францію менше податливою на німецькі домагання й Німеччина знайшла проти себе спільний англо-французький фронт. Ясна річ, англо-французький блок хоче заставити Німеччину заплатити за уступки в справі евакуації і репарації ціною повного піддання німецької міжнародної політики інтересам блоку, що звертається проти Злучених Держав і проти Радянського Союзу.

Що дадуть німецькі переговори, які повинні початися наслідком вище зазначених рішень конференції шістьох держав, покаже будучність.

Труднощі, які ждуть Німеччину в цих переговорах, спричинили деяке отверезіння в відношенні Німеччини до Радянського Союзу, про що свідчить нав'язання торговельних переговорів, перерваних весною 1928 р.

* * *

З дрібніших справ, якими займалося останнє зібрання Ліги Націй, треба зазначити дебату в справі охорони меншостей. Що Рада Ліги Націй не дає меншостям ніякої охорони і не настоює на тому, щоб держави, що їх обов'язують договори про охорону меншостей, ці договори виконували, — це таке очевидне, що вже й деякі держави, що входять у склад Ліги Націй, відчують незручність такого стану. Цим треба пояснити, що делегати Швейцарії та Голландії виступили з планом, щоб утворити постійний комітет меншостей, який мав би стежити за становищем меншостей в окремих державах.

Проти цього різко виступив польський міністр закордонних справ Залеський, заявляючи, що утворення такого комітету не передбачається договорами про охорону меншостей і тому Польща не може на це пристати. Польща зробила досить, коли погодилася на процедуру, яку встановила Ліга Націй, хоч вона не була передбачена в договорах (ця процедура полягає в тому, що Рада Ліги Націй приймає петиції від меншостей) і далі йти не може. Ця дебата власне й цікава тим, що виступ Залеського показує, як Польща пильно охороняє свій монополізм на поневолення не-польських народів. Бо це зрештою ясно, що постійний комітет меншостей не поміг би меншостям у Польщі й деінде так само, як досі не допомогла йому Рада Ліги Націй.

III. АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКИЙ БЛОК І ПІДГОТУВАННЯ НАСТУПУ НА РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ. РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ І ЗЛУЧЕНІ ДЕРЖАВИ

Вище зазначений факт таємної англо-французької згоди яскраво характеризує сучасні противенства міжнародного положення. З одного боку Англія хотіла б zorganizувати міжнародний блок європейських та азійських держав для оборони їх імперіалістичних позицій перед зростаючим імперіалізмом Злучених Держав, що загрожує перш за все Англії та Японії. В останніх числах ці противенства розгортаються особливо в обсягу морських озброєнь і в Китаю. З другого боку той сам блок повинен організувати наступ на Радянський Союз.

Після того, як тайну англо-американської згоди відкрито, протиамериканське обличчя блоку соромливо закривається. За те тим яскравіше ведеться підготовування наступу на Радянський Союз. Щоденна преса приносить усе нові й нові подробиці про те, як під протекторатом Англії і Франції укріплюється воєнний союз Польщі й Румунії, що під проводом Франції мають творити одноцільну воєнну одиницю для протирадянського наступу, підчиняється впливам Польщі надбалтійські держави, тероризується Литву, звалюючи на неї вину в невдачі польсько-литовських переговорів (побачимо, що після розбиття конференції в Кенігсберзі скаже Ліга Націй!), як у протирадянські воєнні плани втягується Чехословаччину й Югославію а також поширюється їх на Угорщину й Болгарію.

Деяка перешкода в цих протирадянських комбінаціях англо-французького блоку є політика Злучених Держав, що почали докладніше цікавитися торговими зносинами з Радянським Союзом.

Що в цьому звязку означає перемога республіканського кандидата Гувера на президентських виборах, поки-що годі точно визначити. Взагалі можна сказати, що перемога Гувера означає перемогу рішучої імперіалістичної лінії республіканської партії відмінно від нерішучості демократичної партії. Об'єктивно беручи, противенство між американським та англійським імперіалізмом повинне диктувати Америці політику нав'язання нормальних господарських зносин з Радянським Союзом. Та на основі дотеперішнього досвіду ще рано говорити про таку чи іншу лінію політики нового американського президента.

З погляду інтересів Радянського Союзу важне те, що Злучені Держави не входять в імперіалістичний протирадянський блок та що противенства між ними й головними моторами цього блоку, Англією та Францією зростають. Чи на цьому ґрунті спільності інтересів виросте нормальне господарське співробітництво, може показати тільки дальший розвиток подій. В кожному разі угруповання Злучені Держави - Німеччина - Радянський Союз, як противага блокові Англія - Франція - Італія - Японія, може вирости на тлі теперішніх противенств у світовому господарстві та міжнародній політиці.